

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Ἡ ιστορικότητα τῆς συνείδησης, ἡ Χριστιανικὴ σκέψη καὶ ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς.

Μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε Χριστιανικὴ τὴ σκέψη ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ στοχαστὲς ποὺ ἐπικαλοῦνται τὴ Χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ποὺ ἔχουν τὴν πεποίθηση ὅτι τὴν ὑπερασπίζονται, τὴν ἀποσαφηνίζουν καὶ τὴν ἐρμηνεύουν μὲ τὸ στοχασμὸ τους. Ὁ στοχασμὸς τους μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σα Χριστιανικὸς, ἰδίως ἂν ἐπηρέασε τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν γενικὰ καὶ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἰδικότερα σα Χριστιανικὸς στοχασμὸς. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸν Χριστιανικὸ στοχασμὸ πλησιάζει πολὺ αὐτὴν ποὺ δέχεται ὁ Paul Tillich¹ μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ φύση τῆς μελέτης μας ἐπιβάλλει νὰ θεωρηθῆ ἡ Χριστιανικὴ σκέψη σὰν καθαρὰ ἱστορικὸ φαινόμενο καὶ σὲ σχέση μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Γι' αὐτὸ ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ Tillich θὰ θεωρηθῆ σα Χριστιανικὴ ἀκόμα καὶ ἡ σκέψη ποὺ πιθανῶς ἀποκλίνει ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, ἂν σὲ κάποια φάση τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν θεωρήθηκε σα Χριστιανικὴ. Ἰδιαίτερα σημασία ἔχει γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς ὁ στοχασμὸς ποὺ οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ θεώρησαν σα Χριστιανικὸ. Ἐπίσης θὰ γίνῃ ἀναφορὰ ἀποκλειστικὰ στὴ Δυτικὴ Χριστιανικὴ σκέψη, γιὰ τὴν σὲ σχέση καὶ συχνὰ σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὴν οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀναπτύσσουν τὶς ἀπόψεις τους γιὰ τὴν «πορεία» ἢ τὴν «ἐξέλιξη» τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καὶ τὴ μέθοδο μελέτης της. Οἱ ἀναφορὲς τους στὴ Χριστιανικὴ σκέψη τῆς Ἀνατολῆς περιορίζονται στοὺς Ἑλληνας Πατέρες ποὺ ἠκμασαν ὡς τὸν πέμπτο αἰῶνα. Σκοπὸς τῶν ἀναφορῶν αὐτῶν εἶναι νὰ δικαιωθοῦν ὀρισμένες ἀπόψεις τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως λ.χ. ὅτι οἱ Ἑλληνας Πατέρες δὲ διδάσκουν σαφῶς ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ μιὰ ὑπόσταση ξεχωριστὴ ἀπὸ τὸ σῶμα, ὅτι ἐπιζεῖ μετὰ τὸν θάνατο². Ἡ ἀναφορὰ τῶν φι-

1. *Histoire de la pensée chrétienne*, γαλλικὴ μετάφραση, Paris 1968, σ. 9-15.

2. Voltaire, *Essai sur les mœurs*, I, σ. 12, Helvétius, *de l'Esprit*, ἐκδ. F. Chatelet, Verviers 1973, σ. 22.

λοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού στους Έλληνες Πατέρες της Ανατολής είναι καθαρά συμπτωματική, υπαγορεύεται από μία πρόσκαιρη σκοπιμότητα¹ και όχι από μία ουσιαστική επίδραση του Πατερικού στοχασμού στη φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού, έστω και με τη μορφή της αντιθετικής σχέσης.

Αν δεχτούμε σά νόμιμη την καθαρά ιστορική θεώρηση της Χριστιανικής σκέψης, θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι το πνεύμα του Χριστιανισμού δεν είναι κατ' ανάγκη ασυμβίβαστο με το πνεύμα του Διαφωτισμού. Τη συσχέτισή τους έρμηνεύουν ο Karl Jaspers² και ο Paul Tillich³. Ο Jaspers ξεκινάει από τον όρισμό του Kant για το Διαφωτισμό. Σύμφωνα με τον όρισμό αυτό «Διαφωτισμός είναι ή έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος»⁴. Το σύνθημα του Διαφωτισμού είναι Sapere aude. Συνίσταται στο θάρρος να μεταχειριζόμαστε το δικό μας νού. Ο Jaspers ξεκινάει από την συσχέτιση αυτή του Διαφωτισμού με την άρνηση της αθθεντίας και με την τόλμη του κριτικού ελέγχου. Ο κριτικός έλεγχος οδηγεί τον άνθρωπο στην απαίτηση να γνωρίζει με σαφήνεια, τί σκέπτεται, τί θέλει και τί κάνει. Ο Διαφωτισμός οδηγεί στη νοητική και ήθικη αυτογνωσία, στη συνείδηση των νοητικών και ήθικων δυνατοτήτων και των όρίων του ανθρώπου. Το πνεύμα του Διαφωτισμού οδηγεί στη συνειδητοποίηση της άποψης ότι δεν υπάρχει τίποτε το απόλυτο. Η φωτισμένη συνείδηση γνωρίζει ότι οι προσταγές στις οποίες υπακούει και οι αξίες που υιοθετεί εξαρτώνται από τη σχέση της με μια συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση. Ο Διαφωτισμός είναι συνυφασμένος με την αναγνώριση της ιστορικότητας της συνείδησης, δηλαδή της δυνατότητας της να συλλάβει τη σχέση της με το παρελθόν και να επικοινωνήσει με άλλους φορείς ιστορικής εξέλιξης⁵.

Η αυτογνωσία, στην οποία οδηγεί ο Διαφωτισμός τον άνθρωπο, τον κάνει να συνειδητοποιήσει το γεγονός ότι οι δυνατότητες του λογικού του είναι περιορισμένες, αν σά λογικό θεωρηθή ή λειτουργία συστηματοποίησης και ελέγχου των γνώσεων που αποκτούμε με τη νόηση. Το λογικό εκφράζεται ιδίως με το αίτημα της επαλήθευσης. Αν όμως ελέγξουμε κριτικά τις επαληθεύσεις μας, θα διαπιστώσουμε ότι καμιά επαλήθευση δεν μπο-

1. Αυτό τον χαρακτήρα έχει συχνά ή αναφορά στα Χριστιανικά κείμενα από τους φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού, βλ. P. Hazard, *La pensée Européenne au XVIIIème siècle* Paris, 1946, I, σ. 82.

2. *Einführung in die Philosophie*, κεφ. 8.

3. *Histoire de la pensée chrétienne*, σ. 318 κ.έ.

4. Κατά την μετάφραση του Ε.Π. Παπανούτσου *I. Κάντ, Δοκίμια*, Αθήνα, 1972, σ. 42.

5. *Einführung*, κεφ. 8 και 9.

ρεί να είναι όριστική. Έτσι ό κριτικός έλεγχος όδηγεϊ σε μιá στάση πίστης. Ό άθθεντικός Διαφωτισμός προετοιμάζει τή συνείδηση να δεχθῆ τó Χριστιανισμό. Η συσχέτιση αυτή Διαφωτισμού και Χριστιανισμού που έπιχειρεί ό Jaspers δέν άποσαφηνίζει τή σχέση Χριστιανισμού και ιστορικότητας τῆς συνείδησης. Ό Jaspers συσχετίζει έπιφανειακά τó Διαφωτισμό με τήν ιστορικότητα τῆς συνείδησης. Η σχέση αυτή συνεπάγεται κατά τόν Jaspers και τή σχέση Χριστιανισμού και ιστορικότητας τῆς συνείδησης, άφου ό Διαφωτισμός όδηγεϊ στη Χριστιανική πίστη. Η ιστορικότητα τῆς συνείδησης όμως, όπως τήν έννοεϊ ό Jaspers, είναι καθαρά ύποκειμενική. Ό Jaspers δέν άποσαφηνίζει με ποιά διαδικασία ἡ συνείδηση μπορεί να δημιουργεϊ πολιτισμό και να διαμορφώνεται άπ' αυτόν. Η ιστορική εξέλιξη τῆς συνείδησης, αν μπορεί να συναχθῆ τέτοια κατηγορία άπό τις αναλύσεις του Jaspers για τó πνεύμα του Διαφωτισμού, ανάγεται στην εξέλιξή της προς τή συνειδητοποίηση τῆς ύπερβατικής και ύπερχρονικής διάστασῆς της. Η συσχέτιση που κάνει ό Jaspers ανάμεσα στο πνεύμα του Διαφωτισμού και τó πνεύμα του Χριστιανισμού δέν πείθει ότι τó πνεύμα του Χριστιανισμού συμβιβάζεται με τις αναλύσεις για τήν «ίστορία του πνεύματος», όπως διατυπώνονται άπό τους φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού. Οι αναλύσεις αυτές προϋποθέτουν τή χρονικότητα τῆς συνείδησης και τήν ανάγκη να θεωρηθῆ ἡ εξέλιξή της σύμφωνα με τήν κατηγορία τῆς διάρκειας. Σκοπός τους άλλωστε είναι να έξαλειφθῆ ἡ ανάγκη τῆς αναφορᾶς σε κάποια ύπερβατική διάσταση τῆς συνείδησης, που προβάλλει, όπως νομίζουν, όταν οι γενικοί ιστορικοί, κοινωνικοί και πολιτιστικοί όροι είναι δυσμενεϊς για τó «φωτισμό» της¹. Αν ύπάρχει σχέση ανάμεσα στο πνεύμα του Χριστιανισμού και τις άπόψεις των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού για τήν «ίστορία του ανθρώπινου πνεύματος» ἡ σχέση αυτή δέν μπορεί να έρμηνευθῆ με άφετηρία τις αναλύσεις του Jaspers για τήν «ίστορικότητα» τῆς συνείδησης και για τó Διαφωτισμό.

Ίσως άσφαλέστερη άφετηρία για να καθορισθῆ ἡ πιθανή επίδραση τῆς Χριστιανικῆς σκέψης πάνω στις άπόψεις των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού για τήν ίστορία του ανθρώπινου πνεύματος θά ἦταν να έξεταστῆ τó ακόλουθο ζήτημα. Κατά πόσο συνέβαλε ίστορικά και άθελά της στη γένεση του «λαϊκού» πνεύματος», σύμφωνα με τó όποιο ό άνθρωπος μπορεί να είναι δημιουργικός και να διαμορφώνει τόν έαυτό του με τά έργα του, χωρίς ἡ δημιουργικότητά του αυτή να προϋποθέτει τή σχέση του με κάποια ύπερβατική και άχρονη ύπόσταση². Θα ἦταν επίσης δυνατό να

1. Diderot, *Observations sur le Nakaz, Oeuvres politiques*, έκδ. P. Verniere, σ. 348.

2. Για τήν έννοια αυτή του «λαϊκού πνεύματος» στο τέλος του Μεσαίωνα, βλ. Jacques Paul. *Histoire Intellectuelle de l' Occident Médiéval*, σ. 433.

λεχθή ότι ή Χριστιανική σκέψη προετοίμασε ιστορικά τις θεωρίες τών φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού για τήν άπεριόριστη ιστορική εξέλιξη τής συνείδησης, και ιδίως τής θεωρητικής νόησης, και για τόν άκόλουθο λόγο. Ή Χριστιανική σκέψη τονίζει τήν άξία τής προσωπικότητας με τή θεολογική σημασία του όρου, τών χαρακτηριστικών δηλαδή του «έγώ», που συνάγονται από τó γεγονός ότι ό άνθρωπος πλάστηκε κατ' εικόνα και όμοίωσιν του Θεού. Με τόν Χριστιανισμό άποκτάει άξία ό άνθρωπος.

Ό φυσικός κόσμος δέν έχει πιά τόν ιερό ή θεϊκό χαρακτήρα που είχε κατά τήν άρχαιότητα και διατήρησε έν μέρος κατά τó Μεσαίωνα. Ό φυσικός κόσμος τείνει νά πάρει ποσοτικό χαρακτήρα και νά καθοριστή σύμφωνα με τις κατηγορίες που ταιριάζουν στα έκτατα σώματα. Ό άνθρωπος τόν εξετάζει με τή θεωρητική νόηση του σαν άπλή έκταση, που μετριέται με τά μαθηματικά, ή σα σύνολο αίσθητών φαινομένων, που παρατηρούνται με τις μεθόδους τών φυσικών έπιστημών. Ό Χριστιανισμός δέν άποθαρρύνει τήν όρθολογική αυτή θεώρηση του φυσικού κόσμου σαν άπλου αντικειμένου. Δέν καταδικάζει τόν Προμηθέα αλλά τόν Κάιν¹. Θεμελιώνει και προετοιμάζει ιστορικά μια βασική προϋπόθεση τών θεωριών τών φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού για τήν ιστορική εξέλιξη τής θεωρητικής νόησης και για τή μέθοδο μελέτης της. Έφόσον ό φυσικός κόσμος παύει νά είναι ιερός, μπορούμε νά τόν γνωρίσουμε με όλο και πιο μεγάλη ακρίβεια, συστηματικότητα και σαφήνεια. Συστηματοποιώντας, άποσαφηνίζοντας και έπαληθεύοντας τις προτάσεις μας για τó φυσικό κόσμο, σύμφωνα με τους μεθοδολογικούς κανόνες του Newton, μπορούμε ταυτόχρονα νά αναπτύξουμε τις ικανότητες τής νόησης για άκριβόλογη, συστηματική και μεθοδική σκέψη. Στις ικανότητες αυτές αναφέρονται συνήθως οι φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού με τόν όρο «λογικό» (raison), ένω στη νόηση, τής όποιας τó λογικό άποτελεί τήν πιο όλοκληρωμένη μορφή, θά αντιστοιχοϋσε ό όρος «entendement». Πάντως ή νόηση εξελίσσεται σε λογικό και τó λογικό εκφράζεται με προτάσεις, που άποδεικνύονται ή έπαληθεύονται όλο και πληρέστερα. Άκριβώς αυτή τήν αντίληψη για τήν ιστορική εξέλιξη τής θεωρητικής νόησης βρίσκουμε στον Diderot, τόν d' Alembert και τόν Condorcet. Ή εξέλιξη τής θεωρητικής νόησης προς τή συστηματική, σαφή και έπαληθευμένη γνώση, που θεμελιώνεται πάνω στην αντίληψη ότι ό φυσικός κόσμος δέν είναι ιερός και άβατος για τόν άνθρωπο, οδηγεί και σε παρόμοια εξέλιξη τής ήθικης συνείδησης. Ή εξέλιξη αυτή τής ήθικης συνείδησης εκφράζεται με τó αίτημα νά κρίνονται οι άτομικοί ή συλλογικοί κανόνες συμπεριφορής με τά κριτήρια με τά όποια έπαληθεύονται και συστηματο-

1. P. Ricoeur, *Histoire et Vérité*, Paris, 1955, σ. 86 - 87, πρβλ. G. Gusdorf, *La révolution Galiléenne*, 2, σ. 67 κ.έ.

ποιούνται τὰ ἀποτελέσματα τῆς παρατήρησης τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἔτσι θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι ἡ Χριστιανικὴ σκέψη προετοιμάζει τὴν ἀντίληψη τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης, ἀν καὶ τὰ δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ θὰ ἀμφισβητηθοῦν μὲ ἀφετηρία τὴν ἀντίληψη αὐτῆ. Ὁ Χριστιανισμὸς προετοιμάζει τὶς μορφές ἐκεῖνες στοχασμοῦ ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ ἀμφισβητηθῆ.

Ἡ σχέση αὐτὴ μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Διαφωτισμοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ δογματικὴ πλευρὰ τῆς Χριστιανικῆς σκέψης. Στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ σκέψη δόγμα εἶναι μιὰ θεμελιώδης φιλοσοφικὴ ἀρχὴ ποὺ δέχεται μιὰ φιλοσοφικὴ σχολή, π.χ. ἡ Ἀκαδημία, καὶ ποὺ ἐπιτρέπει τὴ διάκρισή της ἀπὸ τὶς ἄλλες¹, ὅπως ἓνας νόμος τοῦ Λυκούργου μπορεῖ νὰ διακριθῆ ἀπὸ ἓνα νόμο τοῦ Σόλωνος². Ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι θεμελιώδης, ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῆ, γιὰ τὸτε θεμελιώδης θὰ ἦταν ἡ ἀρχὴ μὲ ἀφετηρία τὴν ὁποία ἀποδεικνύεται. Ἡ τὸ δόγμα ἀποδεικνύεται μόνο «ἐλεγκτικῶς», δηλαδὴ μὲ τὸν καθορισμὸ τῶν ἀτόπων συμπερασμάτων στὰ ὁποῖα ὀδηγεῖ ἡ ἄρνησή του³. Τὸ δόγμα σὲ σχέση μὲ τὸ Χριστιανισμὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἐκλογικευμένη διατύπωση τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, ποὺ τὴν καθιστᾷ καταληπτὴ καὶ ποὺ ἐπιτρέπει τὴ διάκρισή της ἀπὸ τὶς αἰρετικὲς παραμορφώσεις της⁴. Τὸ δογματικὸ στοιχεῖο τῆς Χριστιανικῆς σκέψης δὲν εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ αἴτιο ἀντίθεσης μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἶναι δυνατόν ἡ ἐρμηνεία καὶ ὁ σχολιασμὸς τοῦ δόγματος νὰ ἐπιτρέψει στὴ νόηση νὰ ἀναπτύξῃ τὴν ἱκανότητά της νὰ χρησιμοποιεῖ σαφεῖς καὶ ἀκριβεῖς ἔννοιες καὶ νὰ διαβλέπει τὴν ἀδυναμία ὀρισμένων ἐπιχειρημάτων. Ἱστορικὰ ὅμως τὸ δόγμα συσχετίστηκε μὲ μιὰ πρόταση τῆς ὁποίας τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀκαθόριστο καὶ ποὺ γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν ὑπόκειται σὲ ἐπαλήθευση. Ἡ συσχέτιση αὐτὴ τονίστηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῶν Σκεπτικῶν⁵. Ἦταν λοιπὸν ἐπόμενο ἡ δογματικὴ σκέψη νὰ θεωρηθῆ ἰδίως σὰν ἔκφραση τῆς παραίτησης τῆς νόησης ἀπὸ τὸ αἴτημα τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς ἐπαλήθευσης. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο δημιουργήθηκε ἱστορικὰ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ δογματικὸ στοιχεῖο τῆς Χριστιανικῆς σκέψης καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Στὴν ἀντίθεση

1. P. Tillich, ὄπ. παρ., σ. 321 - 322.

2. πρβλ. Διογένη Λαέρτιο III, 51, P. Tillich, ὄπ. παρ., σ. 11 - 12.

3. πρβλ. Ἀριστοτέλη *Μετὰ τὰ Φυσικά* Γ, 4, 1006α 10 - 20 σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς μὴ ἀντίφασης. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰ «δόγμα».

4. P. Tillich, ὄπ. παρ., σ. 12, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Pascal, *Préface sur le Traité du vide, Oeuvres complètes*, ἐκδ. L. Lafuma, σειρὰ Seuil, σ. 230, θεωρεῖ σὰ δογματικὴ τὴν ὀρθολογικὴ σκέψη σὲ ἀντιδιαστολὴ μ' αὐτὴν ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὴ μνήμη καὶ ὑποτάσσεται στὴν αὐθεντία.

5. Σέξτος Ἐμπειρικὸς, *Πυρρώνειες Ὑποτυπώσεις* Α, 7, 13.

αὐτὴ κατέληξαν οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐπειδὴ τόνισαν τὸν χρονικὰ ἀπεριόριστο χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς νόησης, τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Ἡ δογματικὴ σκέψη ἔρχεται φαινομενικὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης¹.

Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ στὶς ἀναλύσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης δὲν εἶναι ἀναπόφευκτη ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὀρισμένες γενικὲς ἀρχὲς καὶ ἐπὶ μέρους συμπεράσματα τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη. Ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ πεδίο τοῦ λογικοῦ (*ratio*) εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἀποκαλύψεως (*revelatio*)². Τὸ λογικὸ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐξελιχθῆ αὐτόνομα πρὸς τὸν καθορισμὸ τῶν φυσικῶν ἀληθειῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη. Οἱ ἀλήθειες τῆς ἀποκάλυψεως συμπληρώνουν καὶ ὀλοκληρώνουν τὶς φυσικὲς ἀλήθειες, ποὺ καθορίζει τὸ λογικὸ, χωρὶς νὰ τὶς ὑποκαθιστοῦν. Ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὴ δυνατότητα αὐτόνομης ἐξέλιξης τοῦ λογικοῦ συνάγεται ὅτι ἡ πορεία τοῦ πρὸς τὶς ἀλήθειες ποὺ ἀναφέρονται στὸ φυσικὸ κόσμον καὶ γενικότερα στὴ δημιουργία συντελεῖται μέσα στὸ χρόνο. Συνάγεται ἐπίσης ὅτι ἡ πορεία αὐτὴ τοῦ λογικοῦ πρὸς τὶς φυσικὲς ἀλήθειες ἔχει ἱστορικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Θωμᾶ ὅτι ἡ πάροδος τοῦ χρόνου βοηθάει στὴν εὑρεση τῆς ἀλήθειας, γιὰ τὴν ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου πραγματοποιοῦνται μέσα στὸ χρόνο. Ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης λέει «*Videtur tempus esse quasi adjuventor vel bonus cooperato; non quidem quod tempus per se ad hoc aliquid operetur, sed secundum ea quae in tempore aguntur*»³. Ἀπὸ τὴ χρονικότητα τῆς ἐξέλιξης τοῦ λογικοῦ πρὸς τὴν ἀλήθεια προκύπτει καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη ὅτι ἡ ἐξέλιξη τοῦ λογικοῦ πρὸς τὴν εὑρεση τῶν φυσικῶν ἀληθειῶν συντελεῖται ἱστορικά. Σύμφωνα μὲ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη τὸ λογικὸ ἐνισχύεται ἄμεσα, στὴν ἀναζήτηση τῶν φυσικῶν ἀληθειῶν καὶ ἀπὸ τὰ εὑρήματά του, ποὺ προηγήθηκαν, καὶ ἀπὸ τὶς πλάνες του. Ἡ προσεκτικὴ συζήτηση καὶ ἀνασκευὴ τῶν πλανῶν τῶν παλαιότερων δίνει τὴν

1. Ὅπως παρατηρεῖ σωστὰ ὁ Α. Κοιγρέ, *Condorcet, Revue de Métaphysique et de Morale*, 54, 1948, σ. 168 - 170, οἱ φιλόσοφοι τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔχουν σωστὴ ἀντίληψη γιὰ τὶς ἱστορικὲς κατηγορίες καὶ γιὰ τὴ σχέση τους μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἀκριβῶς γιὰ τὴν ὅτι συμμερίζονται τὴ λατρευτικὴ στάση ὀρισμένων ρομαντικῶν ρευμάτων ἀπέναντι στὸ ἱστορικὸ παρελθόν.

2. Σ' αὐτὸ ἄλλωστε διαφέρει ὁ στοχασμὸς τοῦ κατὰ τὸν Tillich ἀπὸ τὸν προτεσταντικὸ στοχασμὸ ποὺ σχηματίζει μονιστικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ δημιουργία, ὀπ. παρ., σ. 218, πρβλ. καὶ Gordon Leff, *Medieval Thought, St. Augustine to Ockham*, σειρά Pelican, 1958, σ. 215.

3. Στοῦ R. Mondolfo, *Momenti del Pensiero Greco e Cristiano* σ. 28.

εὐκαιρία νὰ φανῆ σαφέστερα ἢ ἀλήθεια ¹. Ἀπὸ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς συνάγεται ὅτι ἡ ἐξέλιξη τοῦ λογικοῦ δὲν ἔχει ἀπλῶς ποσοτικὸ ἢ συσσωρευτικὸ χαρακτήρα. Τὸ λογικὸ δὲν προσθέτει οὔτε συσσωρεύει ἀπλῶς καινούργιες ἀλήθειες πάνω σ' αὐτὲς ποὺ εἶχε βρῆ προηγουμένως. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ λογικοῦ εἶναι καὶ ποιοτική. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι «φωτίζεται», ἀναπτύσσεται ἢ ἱκανότητά του νὰ συλλαμβάνει πιὸ καθαρά (*limpidius*) τὴν ἀλήθεια.

Ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Θωμᾶ συνάγεται ὅτι ὁ φορέας τῆς ἐξέλιξης τοῦ λογικοῦ πρὸς τὴν εὐρεση καὶ σαφέστερη διατύπωση τῶν φυσικῶν ἀληθειῶν εἶναι συλλογικός. Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ συμβάλλουν ὅλοι, ὅπως καὶ στὴν ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν. Ἡ συμβολὴ ἑνὸς μεμονωμένου ἀτόμου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἰσχνή (*aliquid parvum*). Ἔτσι βλέπουμε ὅτι ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης ἀποδεσμεύει τὴν ἐξέλιξη τοῦ λογικοῦ πρὸς τὶς φυσικὲς ἀλήθειες ἀπὸ μυστηριώδεις, χαρισματικὲς καὶ συμπτωματικὲς ιδιότητες ὀρισμένων ἐκλεκτῶν φύσεων. Ἄν ἡ σκέψη τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη θεωρηθῆ ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὸ Χριστιανικὸ στοχασμὸ, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Χριστιανικὸς στοχασμὸς προετοιμάζει σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης. Ὁ Θωμισμὸς προετοιμάζει τὸ Διαφωτισμὸ πιὸ οὐσιαστικὰ ἀπὸ μορφὲς σκέψης ποὺ ἀναλύουν τὰ βιώματα τοῦ ἀπομονωμένου ἀτόμου ἢ συσχετίζουν τὴ νόησή του μὲ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον σύμφωνα μὲ τὶς μεθόδους τοῦ ἀφηρημένου ἐμπειρισμοῦ. Μὲ τὶς μεθόδους αὐτὲς διασπᾶται ἡ ἐνότητα τῆς συνείδησης καὶ ὁ συνολικὸς χαρακτήρας αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζουμε κοινωνικὸ περιβάλλον.

Ἡ ἀποψη αὐτὴ γιὰ τὸν Θωμισμὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς πέντε «ὁδοὺς» (*viae*) μὲ τὶς ὁποῖες ἀποδεικνύεται κατὰ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ ². Οἱ ἀποδείξεις αὐτὲς εἶναι *a posteriori* σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν «ὄντολογική», κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Kant, ἀπόδειξη τοῦ Ἀνσέλμου. Προϋποθέτουν ὅτι μὲ τὴ νόησή μας συνειδητοποιοῦμε τὴν ἀνάγκη νὰ ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας καὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ. Ταυτόχρονα διαπιστώνουμε τὴν κίνηση, τὴ συμπτωματοκότητα, τὶς διαφορὲς στοὺς βαθμοὺς «τελειότητας» τῶν φυσικῶν φαινομένων, μὲ τὶς ἀποδείξεις τῆς ὑπαρξὴς τοῦ Θεοῦ ἑναρμονίζονται πληρέστερα, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελέσουν σύστημα, τὰ δεδομένα τῆς παρατήρησης καὶ τὰ αἰτήματα τοῦ λογικοῦ μας. Ἡ ἑναρμόνιση αὐτὴ συντελεῖται πιθανῶς στὸ χρόνον καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα χρονικῆς ἐξέλιξης. Ἔτσι οἱ *a posteriori* ἀποδείξεις τῆς ὑπαρ-

1. *Indirecte vero (adjuvatur), in quantum priores errantes circa veritatem posterioribus exercitii occasionem dederunt ut, diligenti discussione habita, veritas limpidius appareat*, τοῦ R. Mondolfo, ὁπ. παρ., σ. 26.

2. Σαφὴς ἐκθεση τῶν ἀποδείξεων αὐτῶν ὑπάρχει στὸν P. Tillich, ὁπ. παρ., σ. 221.

ξης του Θεού προϋποθέτουν ότι εξελίσσεται χρονικά και τελειοποιείται ή ικανότητα της νόησης να συλλαμβάνει και να διατυπώνει ακριβέστερα τις λογικές κατηγορίες της, π.χ. την αρχή της αιτιότητας, καθορίζοντας το αντικείμενο, το πεδίο και τα όρια της εφαρμογής τους. Οί συλλογισμοί των *a posteriori* αποδείξεων της ύπαρξης του Θεού προϋποθέτουν ακόμη ότι εξελίσσεται χρονικά και τελειοποιείται ή ικανότητα της νόησης να διακρίνει αν τα δεδομένα της παρατήρησης συσχετίζονται και οργανώνονται σύμφωνα με τις λογικές κατηγορίες της. Η εξέλιξη αυτή της νόησης προς το λογικό προϋποθέτει ότι η νόηση (*intellectus*) είναι μία, αλλά αναπτύσσει τη λειτουργία με την οποία σχηματίζει παραστάσεις (*intellectus possibilis*) και την αφαιρετική λειτουργία με την οποία σχηματίζει έννοιες (*intellectus agens*)¹. Η καθεμιά από τις λειτουργίες αυτές δεν αναπτύσσεται ανεξάρτητα από την άλλη. Έτσι η έννοια της νόησης που τόνισαν ιδιαίτερα ο Diderot και ο d'Alembert εκφράζεται ήδη από τον Θωμά τον Ἀκινάτη.

Ἀπό τὴ θεωρία τοῦ Θωμά τοῦ Ἀκινάτη γιὰ τὴν ἀρετὴ εἶναι δυνατό νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι διακρίνει φάσεις στὴν εξέλιξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ιδιαίτερα ἡ ἀναζήτηση τῆς εὐδαιμονίας τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνδρείας, τῆς σωφροσύνης, τῆς σοφίας καὶ τῆς δικαιοσύνης, δηλαδὴ ἐνὸς συστήματος ἀρετῶν Πλατωνικοῦ τύπου. Οἱ Χριστιανικὲς ἢ «θεολογικὲς» ἀρετὲς τῆς πίστεως, τῆς ἐλπίδας καὶ τῆς ἀγάπης ἀναπτύσσονται, ὅταν ἡ συνείδηση εἶναι φωτισμένη ἀπὸ τὴ Θεία Χάρη. Ὁλοκληρώνουν τὶς φυσικὲς ἀρετὲς χωρὶς νὰ τὶς ὑποκαθιστοῦν, ὅπως καὶ ἡ μακαριότητα τοῦ πιστοῦ ὀλοκληρώνει τὴν εὐδαιμονία τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου². Στὴν ἀντίληψη αὐτὴ τοῦ Θωμά τοῦ Ἀκινάτη γιὰ τὴν εξέλιξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης προδιαγράφονται ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ θὰ ἀναπτυχθοῦν ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ. Ἡ εξέλιξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης ἐμφανίζει συνέχεια. Καμιά ἀπὸ τὶς φάσεις τῆς δὲν μπορεῖ νὰ ὑποκαταστήσει μιὰ ἄλλη. Δὲν εἶναι δυνατό ἐπίσης νὰ ἀλλάξει ἡ χρονικὴ ἀκολουθία τῆς διαδοχῆς τους. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι δυνατό νὰ ἐξελιχθῆ ἴσαμε τὸ ἐπίπεδο ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὶς Πλατωνικὲς ἀρετὲς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη.

Ἡ εξέλιξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης πρὸς τὶς Πλατωνικὲς ἀρετὲς, δηλαδὴ τὶς φυσικὲς, προσδιορίζεται καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κοινωνία, δηλαδὴ μιὰ κοινότητα ὅπου ἀσκεῖται ἡ ἐξουσία μὲ σκοπὸ τὸ κοινὸ ἀγαθὸ³. Ἡ πολιτικὴ κοινωνία εἶναι φύσει. Σχηματίζεται καὶ ἡ συνοχὴ

1. A. Kenny (ed.), *Aquinas, a collection of critical essays*, I, σ. 276.

2. P. Tillich, ὄπ. παρ., σ. 123, πρβλ. G. Leff, ὄπ. παρ., σ. 224.

3. W. Ullmann, *A history of Political Thought, The Middle Ages*, σειρά Pelican, 1965, σ. 177, 180.

της διατηρείται ανεξάρτητα από την αποκάλυψη και τον ιστορικό ή «όρα-
τό» φορέα της, δηλαδή την Έκκλησία¹. Οί νόμοι της είναι εντολές του
ὀρθοῦ λόγου, ἐφόσον ἀποβλέπουν στο κοινό ἀγαθό. Ἐφόσον συμφωνοῦν
μέ τὸ φυσικό δίκαιο, δηλαδή τοὺς κανόνες τῆς πράξης καὶ τῶν ἀνθρώπινων
σχέσεων, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση, ὅπως δημιουργήθηκε
ἀπὸ τὸ Θεό, οἱ νόμοι τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι ἐγκυροὶ ανεξάρτητα
ἀπὸ τὴν αποκάλυψη². Ἡ ἠθικὴ συνείδηση προσδιορίζεται ἐν μέρει ἀπὸ
τὴν πολιτικὴ κοινωνία, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι «κοινωνικὸν ζῶον»³. Ταυ-
τόχρονα ἡ ἠθικὴ συνείδηση ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὴν πολιτειακὴ καὶ κοι-
νωνικὴ τάξη, γιατί ἡ τάξη αὐτὴ εἶναι ἐκφραση τῆς συλλογικῆς βούλησης,
τῆς ὁποίας ὁ φορέας μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνας (μοναρχία), μιὰ κοινωνικὴ κα-
τηγορία ἢ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν (ἀριστοκρατία, δημοκρατία). Ἐτσι ἡ ἠ-
θικὴ συνείδηση, στὴ φυσικὴ μορφή της, διαμορφώνει τὴν κοινωνικὴ ζωὴ
καὶ ταυτόχρονα διαμορφώνεται ἀπ' αὐτήν. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ θὰ ἀποτελέσει
θεμελιώδη ἀρχὴ καὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἠθικὴ
συνείδηση. Ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη
προδιαγράφει τὶς ἀναλύσεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἠθικὴ συ-
νείδηση καὶ γιὰ τὸν ἀκόλουθο λόγο. Ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Θωμᾶ συνάγε-
ται ὅτι ὁ δεσποτισμὸς εἶναι παρὰ φύσιν, ἀφοῦ σύμφωνα με τὸν Θωμᾶ ὁ ἄν-
θρωπος σὰ μέρος τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι πολίτης (civis) καὶ ὄχι
ὑπήκοος (subditus)⁴. Ἡ ὕπαρξη τοῦ δεσποτισμοῦ εἶναι ἀσυμβίβαστη με τὸ
πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ με τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση προσ-
διορίζεται ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ διαμορφώνει τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον καὶ
τὴν πολιτειακὴ τάξη καὶ ποὺ διαμορφώνεται ἀπ' αὐτά. Ὁ δεσποτισμὸς ὀ-
δηγεῖ στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση καὶ ὁ ἄνθρωπος γενικὰ εἶναι
ἀπλὸ ἐξάρτημα τῆς βούλησης τοῦ δεσπότη. Στὸ βαθμὸ λοιπὸν ποὺ ὁ πολι-
τικὸς στοχασμὸς τοῦ Θωμᾶ ὀδηγεῖ στὴν ἄρνηση τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ στὴ
μερικὴ ἀναγνώριση τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς λειτουργίας τῆς πολιτείας
ανεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀθθεντία τῆς Ἐκκλησίας, τουλάχιστον στο ἐπίπεδο
τῆς «φύσης», προετοιμάζει τὸ πνεῦμα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ εἰ-
δικότερα τὴ θεωρία του γιὰ τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης
φύσης καὶ τὸν ιστορικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξής της. Εἶναι σύμφωνο με
τὴ βούληση τοῦ Θεοῦ καὶ με τὴν τάξη τῆς Χάρης νὰ ἔχει ἡ φύση τὴ δυ-

1. ὀπ. παρ., σ. 179

2. ὀπ. παρ., σ. 180 - 181

3. ὀπ. παρ., σ. 175

4. W. Ullmann, ὀπ. παρ., σ. 176. Σύμφωνα με τὸν Θωμᾶ ὅλοι πρέπει νὰ μετέχουν
ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ στάσεις, *Summa
Theologiae Ia Ilae, Quaestio 105, 5.*

νατότητα τῆς κίνησης καὶ τῆς μεταβολῆς καὶ ὁ ἄνθρωπος τὴ δυνατότητα τῆς αὐτόνομης ἐξέλιξης. Ἡ συσχέτιση αὐτῆ φύσης καὶ ἐξέλιξης, ἀνθρώπινης φύσης καὶ ἱστορίας θὰ ἀποτελέσει καὶ τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ¹.

Ἡ ἰδέα γιὰ τὴν αὐτόνομη ἐξέλιξη τῆς συνείδησης ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴ Θεία Χάρη προετοιμάζεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ Duns Scot γιὰ τὴν ἀτομικὴ ὑπόσταση (haecceitas)². Ἐνῶ στὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη τὸ ἀτομικὸ ἀποτελεῖ μορφοποίηση (specificatio) τῆς οὐσίας τοῦ γενικοῦ καὶ βρίσκεται μαζί του σὲ σχέση εἶδους καὶ γένους, τὸ ἀτομικὸ παύει στὸν Duns Scot νὰ ἐκφράζει ἀποκλειστικὰ τὸ γενικὸ, καθίσταται ἐν μέρει ἀθύπαρκτη πραγματικότητα. Ἡ «μορφὴ» ἢ τὸ «εἶδος» συνδέεται κυρίως μὲ τὸ ἀτομικὸ³. Ἔτσι προετοιμάζεται ἡ ἀντίληψη ὅτι κάθε ἀτομικὴ ὑπόσταση μπορεῖ νὰ ἐξελιχθῆ σύμφωνα μὲ τὴ δική της ξεχωριστὴ φύση, χωρὶς νὰ περιορίζονται οἱ δυνατότητές της γιὰ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴ σχέση της μὲ κάποιο «γένος» ἢ κάποια ὑπόσταση ἔξω ἀπ' αὐτή. Τὴ δυνατότητα αὐτὴ ἔχει καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν μερικὴ ἀποδέσμευση τῆς βούλησής του ἀπὸ τὴ νόησή του⁴.

Τὴν ἀποδέσμευση αὐτὴ τοῦ ἀτομικοῦ ἀπὸ τὸ γενικὸ προεκτείνει ἡ ὀνοματοκρατία, ὅπως ἐκφράζεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Ockham. Δὲν ὑπάρχουν κατὰ τὸν Ockham ὑπερβατικὲς ὑποστάσεις στίς ὁποῖες νὰ ἀντιστοιχοῦν οἱ γενικὲς ἔννοιες ποὺ σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ νοῦ καὶ ἐκφράζει μὲ τὴ γλῶσσα. Οἱ γενικὲς ἔννοιες ἀντιστοιχοῦν στὰ κοινὰ γνωρίσματα μιᾶς κατηγορίας ὁμοειδῶν φυσικῶν ἀντικειμένων. Οἱ γενικοὶ ὄροι ποὺ τίς ἐκφράζουν ἢ ἀκριβέστερα τίς συμβολίζουν χρησιμεύουν γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν πιὸ εὐκόλα οἱ ἄνθρωποι μεταξύ τους. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Ockham θεμελιώνουν τὴν ἀντίληψη ὅτι μόνο τὸ καθ' ἕκαστον ἢ τὸ ἀτομικὸ εἶναι τὸ πραγματικὸ. Ἡ σχέση ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ τείνει νὰ γίνῃ σχέση ἀτομικοῦ πρὸς ἀτομικὸ. Τὸ λογικὸ μοιραῖα ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὴν προσήλωσή στα δόγματα ἐκεῖνα τῆς χριστιανικῆς ἀποκάλυψης, ποὺ γιὰ νὰ διατυπωθοῦν πρέπει νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ γενικὲς ἔννοιες ἀντιστοιχοῦν σὲ πραγματικὲς ὑποστάσεις. Τέτοιο λ.χ. εἶναι τὸ δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος⁵. Ἡ πίστη στὰ δόγματα αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθῆ πάνω στίς νοητικὲς λειτουργίες τῆς συνείδησης. Ἡ ἱστορικὴ συνέπεια τῶν τάσεων αὐτῶν, ποὺ ἔγινε φανερὴ ἀπὸ τὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα καὶ ὕστερα, εἶναι

1. R. Lenoble, *Histoire de l'idée de nature*, Paris, 1969, 2η ἐκδοσὴ, σ. 354.

2. A. Maurer, *Medieval Philosophy*, New-York, 1962, σ. 235.

3. G. Leff, ὅπ. παρ., σ. 269.

4. A. Maurer, ὅπ. παρ., σ. 238 - 239.

5. P. Tillich, ὅπ. παρ., σ. 228.

ὅτι ὑπάρχει ἢ δυνατότητα νὰ ἐξελιχθῆ ἢ νόηση, δηλαδή ἢ λειτουργία μὲ τὴν ὁποία σχηματίζουμε ἔννοιες, καὶ ὄχι μόνο τὸ λογικό, δηλαδή ἢ λειτουργία μὲ τὴν ὁποία ἀποδεικνύουμε ἢ ἐπαληθεύουμε τὶς κρίσεις μας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀλήθειες τῆς ἀποκάλυψης¹, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν καὶ δεσμεύουν μόνο τὴν πίστη. Ἦταν φυσικὸ οἱ ἀρχές αὐτές τῆς ὀνοματοκρατίας νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ ὅτι ἡ σχέση ἀτόμου καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας διαμορφώνεται καὶ ἐξελίσσεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας².

Ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ «πρόσωπο» τοῦ ἀνθρώπου ἐξελίσσεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη, ὅπως τὴν καθορίζει ἡ Ἐκκλησία, ὀδηγεῖ ἱστορικὰ στὸ νεοπελαγιανισμό, ποὺ ἀσκεῖ τόσο σημαντικὴ ἐπίδραση στὴ Δυτικὴ σκέψη τοῦ δέκατου ἕκτου καὶ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα. Ὁ νεοπελαγιανισμὸς εἶναι ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐκφράστηκε ἰδίως ἀπὸ τὸν Ἰησοῦίτη Molina κατὰ τὸ δέκατο ἕκτο αἰῶνα. Ἡ διδασκαλία αὐτῆ, ὅπως τουλάχιστον ἐρμηνεύτηκε κατὰ τὸν δέκατο ἑβδομο αἰῶνα, ἴσως καὶ ἐξαιτίας τῆς πολεμικῆς ποὺ ἄσκησε ἐναντίον τῆς ὁ Pascal, ὀδήγησε στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῶν ἠθικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου³. Οἱ συνέπειες τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος εἶναι δυνατό νὰ ἐπανορθωθοῦν ἀπὸ τὴν Θεία χάρη. Μὲ τὴ Θεία χάρη περιορίζεται ἡ κλίση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κακὸ καὶ ἀποκαθίσταται σχεδὸν ἐντελῶς τὸ αὐτεξούσιο. Αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν ἄνθρωπο συνδέεται ἴσως καὶ μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Molina γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἐξέγερσης κατὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας⁴, ἀν συμβῆ ὁ φορέας τῆς νὰ εἶναι ἀσεβής. Πιθανῶς ὁ Molina νὰ θέλει κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ δικαιώσῃ, ὅπως καὶ ὁ καρδινάλιος Bellarmine, ποὺ τὸν ἐπηρέασε, τὸ δικαίωμα τοῦ Πάπα νὰ κηρύσσει ἐκπτώτους τοὺς ἡγεμόνες ποὺ δὲν συμμορφώνονται στὶς θελήσεις του. Ὅπως δὲ οἱ πολιτικὲς ἀπόψεις τοῦ Molina δὲν ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη του πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ προετοιμάζουν τὴν κριτικὴ τοῦ δεσποτισμοῦ, ποὺ βρίσκουμε σὲ ὅλους τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Μὲ τὴν κριτικὴ αὐτὴ

1. Jacques Paul, *Histoire intellectuelle de l'Occident médiéval*, Paris, 1973, σ. 443.

2. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία προκύπτει καὶ νομιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη σύμφωνα μὲ τὸν Ockham, M. Pacaut, *La théocratie, l'église et le pouvoir au Moyen Age*, σ. 215 κ.έ.

3. L. Goldmann, *Le Dieu Caché*, Paris, 1959, σ. 228. Ὁ Goldmann ἀναφέρεται στὰ *Ecrits sur la Grâce* τοῦ Pascal, *Oeuvres Complètes* ὅπ. παρ., σ. 312.

4. J.W. Allen, *A history of political thought in the sixteenth Century*, London, 1960, 2η ἐκδ., σ. 359.

οί Έγκυκλοπαιδιστές¹ και ο Condorcet² λ.χ. συνδέουν τις αναλύσεις τους για τόν ιστορικό χαρακτήρα τής εξέλιξης του ανθρώπινου πνεύματος. Περιορίζοντας τή σημασία τής κλίσης πρὸς τὸ κακό, ἔστω και με θεολογικά ἐπιχειρήματα, ὁ Molina προετοιμάζει τὴν διατύπωση μιᾶς βασικῆς ἀρχῆς τῆς θεωρίας τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἠθικὴ συνείδηση. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ δύναμη, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ κλίση πρὸς τὸ κακό, ποὺ νὰ ἀναστέλλει ἢ νὰ περιορίζει τὴν ἐξέλιξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης πρὸς μιὰ ὄλο και πιὸ ἐντονη ἀπαίτηση δικαιοσύνης και ἰσότητος³. Τὴν ἴδια τάση γιὰ ὑποτίμηση τῆς κλίσης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κακό και ἔμφαση στὴν πραγματικότητα τοῦ αὐτεξουσίου ἐκφράζουν και διάφορες προτεστάντικες αἱρέσεις, ἰδιαίτερα οἱ Ἀρμινιανοὶ κατὰ τὸ δέκατο ἑβδομο αἰώνα. Τὴν τάση αὐτὴ ἐκφράζει ἡ πολεμικὴ τῶν αἱρέσεων αὐτῶν ἐναντίον τῆς Καλβινιστικῆς διδασκαλίας τοῦ προκαθορισμοῦ⁴ ὅσο και ἡ πολεμικὴ τους, καθὼς και τῶν Πλατωνιστῶν τοῦ Cambridge, ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τοὺς Ἀρμινιανούς, ἐναντίον τοῦ μηχανιστικοῦ ντενερμινισμοῦ τοῦ Hobbes⁵. Ἔτσι ὁ Χριστιανικὸς στοχασμὸς, ὅπως ἐξελλίσσεται κατὰ τὸ δέκατο ἑβδομο αἰώνα, και ἰδίως οἱ νεοπελαγιανὲς τάσεις του, προετοιμάζει τὴν ἀντίληψη τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ, με τὴν ἐξαίρεση τοῦ J. J. Rousseau, δέχεται ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἔχει τὴ δυνατότητα γιὰ ἀπεριόριστη ἐξέλιξη και τελειοποίηση και ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴ συνείδησή του. Ἡ προετοιμασία αὐτὴ γίνεται με τὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἀμφισβητοῦν τὴ βαρύτητα ἢ ἀκόμη και τὴν πραγματικότητα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος⁶, ποὺ ἀμφισβητοῦν τὴν ὕπαρξη ἢ, ἔστω, τὴ σπουδαιότητα τῆς κλίσης πρὸς τὸ κακό, και ποὺ τονίζουν τὴν πραγματικότητα τοῦ αὐτεξουσίου. Τὰ ρεύματα τοῦ Χριστιανικοῦ στοχασμοῦ ποὺ τονίζουν τὶς ἀρχὲς αὐτὲς πλησιάζουν πρὸς τὶς ἀπόψεις τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἀντίθεση με τὸ μηχανιστικὸ ὕλισμὸ τοῦ Hobbes και ἰδίως με τὴν ντενερμινιστικὴ ἀντίληψή του ὡς πρὸς τὶς ἠθικὲς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου και με τὴν ἀπαισιοδοξία του ὡς πρὸς τὸ ἠθικὸ ποῖον τῶν κλίσεων του σὰ φυσικοῦ ὄντος.

1. Βλ. ἄρθρο *Autorité politique*, John Lough, *The Encyclopédie of Diderot and d' Alembert*, σ. 10 - 11.

2. *Esquisse*, σ. 35. Πρβλ. Diderot, *Oeuvres Politiques* ἐκδ. P. Vernière, σ. 354 - 355.

3. *Esquisse* σ. 226 - 227

4. R.L. Cole, *Light and Enlightenment, a study of the Cambridge Platonists*, Cambridge, 1957, σ. 8.

5. S. Mintz, *The hunting of Leviathan*, Cambridge 1970, κεφ. 6, *The free will controversy*.

6. λ.χ. οἱ Σοκινιανοί, P. Tillich, ὁ π. παρ., σ. 319 - 320.

Ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης προϋποθέτει ὅτι ἡ ἐξέλιξή της εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθῆ σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἀποσαφηνίζει ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξεταστῆ ἂν ἡ Χριστιανικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ γιὰ τὸ νόημά της ἀποσαφηνίζει τὶς ἀρχές ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ χαρακτηριστῆ ἡ ἐξέλιξη τῆς συνείδησης σὰν ἱστορικὴ, ὅπως ἔγινε ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμό.

Ἡ Χριστιανικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ὡς πρὸς τὶς γενικὲς ἀρχές της δὲ θεμελιώνει τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης. Αὐτὸ συμβαίνει, γιὰ τὴν γενικὴ θέση της εἶναι ὅτι ἡ ἱστορία κατευθύνεται ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια. Ἀντίθετα ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης προϋποθέτει ὅτι ἡ ἱστορία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς μορφὲς συμπεριφορᾶς καὶ τὶς πράξεις ποὺ ἐκφράζουν «ἠθικὲς», ἴσως ἀκόμη καὶ ἀποσαφηνισμένες ἀξιολογικὲς προθέσεις. Ἔτσι ἡ ἱστορία εἶναι ἔργο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Χριστιανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία ἔχει συσχετιστῆ, τουλάχιστον ἀπὸ ὀρισμένους στοχαστές, ὅπως ὁ Ricoeur, μὲ μιὰ ἀσυνεχῆ ἀντίληψη γιὰ τὸ χρόνο. Ὁ χρόνος ἐμφανίζεται σὰ μιὰ διαδοχὴ στιγμῶν καὶ τὸ ἐκάστοτε παρὸν τείνει νὰ θεωρηθῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ παρελθὸν ποὺ τὸ προετοιμάζει καὶ τὸ μέλλον ποὺ τὸ προεκτείνει. Πάνω στὴν ἀντίληψη αὕτη γιὰ τὸ χρόνο θεμελιώνεται ἡ ἄποψη τοῦ Pascal γιὰ τὴν ἱστορία τῶν γεγονότων, ἂν τὴν θεωρήσουμε ἔξω ἀπὸ μιὰ Χριστιανικὴ προοπτικὴ¹. Ἡ ἱστορία ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀπίστου ἐμφανίζεται σὰ μιὰ διαδοχὴ ἀνεξηγήτων γεγονότων τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται σὰ παράδοξα ἢ ἀνεξήγητα γιὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτη δυσαναλογία ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ στὸ ἀσήμαντο αἶτιο ποὺ τὰ προκάλεσε². Μὲ τὰ γεγονότα αὐτὰ φανερόνεται ἡ κατὰ κάποιον τρόπο «κάθετη» ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια καὶ ὄχι ἡ συνέχεια τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησός του. Μιὰ τέτοια δραματικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θεμελιώσῃ τὶς κατηγορίες μιᾶς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἢ μιᾶς «ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος».

Ὡστόσο σύμφωνα μὲ τὸν Pascal οἱ παραπάνω ἀναλύσεις ἰσχύουν γιὰ τὴν «κατὰ κόσμον» ἢ «θύραθεν» ἱστορία. Πρόκειται γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἔχει ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ ἱστορία τῶν γεγονότων, ἂν τὴ θεωρήσῃ κανεὶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ. Ἄν ὅμως θεωρηθῆ ὅτι ἡ ἱστορία προετοιμάζει τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὅτι ἡ Χριστιανικὴ

1. *Pensées* ἀρ. 571, 620 (Brunschvicg)

2. Ἀναλογίαι ἐμφανίζει μ' αὕτη τὴν ἄποψη ὁ στοχαστὴς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν ἱστορία ὡς τὴν ἐνανθρώπιση, βλ. Γ. Μαντζαρίδου, *Παλαμικά*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 49.

Ἐκκλησία προεκτείνει τὴν παρουσία του¹, ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη παίρνει συνεχὴ χαρακτήρα. Ἐκφράζεται κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο μιὰ ἀντίληψη γιὰ μιὰ συνεχὴ ἐξέλιξη ποὺ θεμελιώνει καὶ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ στοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνάγεται στὴν «ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος»². Στὴ Χριστιανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία μὲ κέντρο τὸν Ἰησοῦ διατυπώνεται καθαρὰ ἡ κατηγορία τῆς «προπαρασκευῆς» καὶ τῆς «τάσης». Ἔτσι π.χ. ἐκφράζεται ἡ ἀντίληψη ὅτι ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπάρχει ἡ τάση πρὸς τὸ μονοθεϊσμό, ποὺ διαγράφεται μὲ τὴν κριτικὴ τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν Ἀντισθένη. Οἱ ἔννοιες αὐτὲς τῆς τάσης, «τοῦ σπερματικοῦ λόγου»³ καὶ γενικὰ τῆς προπαρασκευῆς εἶναι λογικὰ ἀναγκαῖες καὶ γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς θεωρίας γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις ὀρισμένων συγχρόνων στοχαστῶν τῆς ἀναλυτικῆς καὶ ἰδίως τῆς «γλωσσικῆς» φιλοσοφίας πάνω στὴ μεθοδολογικὴ νομιμότητα τῆς χρήσης τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, ἡ εὐρετικὴ ἀξία τους γιὰ τὴ θεωρία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικότητος τῆς συνείδησης εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας μὲ κέντρο τὸν Ἰησοῦ συνάγεται καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι ὅλες οἱ φάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης εἶναι παροδικές. Καθεμιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες καὶ καμιὰ δὲν ἐπαναλαμβάνεται. Ἔτσι ὁ Χριστιανικὸς στοχασμὸς ὀδηγεῖται στὴ διάκριση τῆς ἱστορίας σὲ «ἐποχές»⁴. Ἡ ἔννοια τῆς «ἐποχῆς» καθορίζεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸν Bossuet σὰ μιὰ χρονικὴ περίοδος ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποιο «μεγάλο» γεγονὸς στὸ ὁποῖο «ἀναφέρονται» ὅλα τὰ ἄλλα. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ σταματᾷ ἢ «ἐπέχει» ἢ προσοχὴ τοῦ ἱστορικοῦ⁵. Παρὰ τὴν κάπως ἄστοχη συσχέτιση τῆς ἔννοιας τῆς ἐποχῆς μὲ κάποιο «μεγάλο» γεγονὸς, καὶ ὄχι μὲ μιὰ πολιτιστικὴ ἐξέλιξη, ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς ἐποχῆς προετοιμάζει τὴν ἀντίληψη τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὶς «ἡλικίες» τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, τὶς ὁποῖες διακρίνομε, ὅταν τὸ θεωροῦμε ἱστορικά. Ἀναφορὰ στὶς «ἡλικίες» αὐτὲς γίνεται λ.χ. ἀπὸ τὸν Βολταῖρο. Τὶς διακρίνει ἀνάλογα μὲ τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ποιοτικὴ ὑφὴ ποὺ πῆρε ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς σὲ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς σὲ συνάρτηση μὲ τὶς μορφὲς ἄσκησης τῆς

1. Σ' αὐτὸ τὸ εἶδος ἱστορικῆς ἐξέλιξης ἀναφέρεται ὁ Pascal στὶς *Pensées*, π. χ. ἀρ. 571, 601, 617, 706, 710 κ.ἄ.

2. π.χ. στὸν Βολταῖρο, *Essai sur les moeurs*, 2, σ. 815-817.

3. Διατυπώθηκαν ἤδη ἀπὸ τὸν Κλήμεντα, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας*, κεφ. 6, καὶ *Παιδαγωγὸς Α*, κεφ. 11.

4. R.G. Collingwood, *The Idea of history*, σ. 48-50.

5. *Discours sur l'histoire Universelle*, σειρά Garnier-Flammarion, Paris, 1966, σ. 41.

πολιτικής εξουσίας¹. Ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τῆς «ἡλικίας» αὐτὴς προετοιμάζεται «σπερματικά» ἀπὸ τὴν προηγούμενη, στὸ σύνολό της ἢ σὲ σχέση μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματά της, λ.χ. τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη². Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἔννοια τῆς «ἡλικίας» ἢ καὶ τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς φιλοσόφους αὐτοὺς οἱ ἐποχὲς καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὄχι ἀπὸ «σημαντικὰ» γεγονότα σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ἢ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.

Ὅπως δὴ ποτε ἡ Χριστιανικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἰδίως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἢ, ἔστω, τῆς ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, προετοιμάζει τὴ θεωρία τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης καὶ μὲ τῆς ἀρχὲς της γιὰ τὴν σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ὅπως τὴν καθορίζει λ.χ. ὁ Bossuet. Ἡ συγγένεια ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννιέται ἡ νόησή του εἶναι ἡ ἴδια ἡ πνοή τοῦ Θεοῦ³. Εἶναι φυσικὸ λοιπὸν ἡ νόησις καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου νὰ διατηροῦν ἐν μέρει τὴ δημιουργικότητα τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ εἶναι ἐν μέρει αὐτόνομοι φορεῖς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια κατευθύνει τὴν ἱστορία τείνει νὰ ἐξελιχθῆ ἤδη στὸν Bossuet στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια κατευθύνει τὴν ἱστορία μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν ἀποψη ὅτι ὅλες οἱ ἱστορικὲς ἐξελίξεις ποὺ ἐμφανίζονται συνεχῆ χαρακτήρα ἀποτελοῦν ἔκφραση τοῦ συλλογικοῦ πνεύματος (génie) ἑνὸς λαοῦ, ποὺ διαμορφώνει καὶ τὸν ἀτομικὸ ἠθικὸ χαρακτήρα⁴. Ἡ ἄμεση παρέμβαση τῆς Θείας Πρόνοιας στὴν ἱστορία περιορίζεται στὰ γεγονότα ἐκεῖνα ποὺ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ προβλέψει οὔτε νὰ ἐπανορθώσει καὶ ποὺ δὲν ἐμφανίζονται καμιά ἀναλογία μὲ τῆς προθέσεις του⁵. Τὴ σπουδαιότητα τῶν γεγονότων αὐτῶν τείνει νὰ μειώσει ὁ στοχασμὸς τῶν Ὁρατοριανῶν καὶ τοῦ Malebranche, ποὺ δέχεται ὅτι ὁ Θεῖος Λόγος περιέχει τῆς αἰώνιες ἀλήθειες, πράγμα ποὺ συνεπάγεται ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια δὲν μπορεῖ νὰ ἐκδηλώνεται κατὰ τρόπο ἄλογο ἢ μὲ θαυμαστὰ γεγονότα⁶. Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ποὺ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τοὺς Ὁρατοριανούς ἢ τοὺς Γιανσενιστὲς τοῦ Port Royal, τείνει νὰ ἐπικρίνει τὴν

1. *Le siècle de Louis XIV*, σειρά Garnier, Paris, 1948, I σ. 1 - 6.

2. *Précis du siècle de Louis XV*, σ. 301.

3. *Discours sur l'histoire Universelle* σ. 232 - 236.

4. *Discours*, ὅπ. παρ., σ. 405, 408.

5. Ὅπ. παρ., σ. 292.

6. Ἡ θέση αὐτὴ προκαλεῖ τῆς ἐπικρίσεις τοῦ Bossuet, βλ. P. Hazard, *La crise de la conscience européenne*, 1, σ. 280 - 281.

τάση για άκριτη αποδοχή των θαυμαστών διηγήσεων, χωρίς να ελέγχονται τα τεκμήρια που τις επαληθεύουν. Έτσι η πίστη τείνει να ελέγχεται όλο και πιο πολύ από το λογικό, που θα αποτρέψει την παραμόρφωσή της σε «άνόητη απλοϊκότητα»¹. Η τάση αυτή να περιορίζεται και να ελέγχεται η πίστη από το λογικό προετοιμάζει την αντίληψη ότι το λογικό εξελίσσεται ιστορικά, χωρίς η εξέλιξή του αυτή να είναι δυνατό να ανασταλή από την πίστη.

Στην αντίληψη αυτή καταλήγει ο Χριστιανικός στοχασμός με τον Pascal². Ο Pascal αντιδιαστέλλει «το λογικό» προς το ένστικτο, που χαρακτηρίζει ιδίως τα ζώα, και προς την πίστη, που προϋποθέτει το φωτισμό από κάποια θεϊκή δύναμη και θεμελιώνεται στην αθηντία της αποκάλυψης. Το ένστικτο δεν εξελίσσεται ιστορικά. Έκδηλώνεται με τον ίδιο τρόπο, όταν δέχεται ορισμένους έρεθισμούς του φυσικού περιβάλλοντος, ή δεν εκδηλώνεται διόλου, όταν λείπουν οι έρεθισμοί αυτοί και όταν το ζώο, που αναπτύσσει ιδίως ένστικτα, δεν έχει καμιά φυσική ανάγκη να ικανοποιηθεί. Η εξέλιξη της πίστης σε βιώματος της συνείδησης δεν έχει προφανώς ιστορικό χαρακτήρα κατά τον Pascal, γιατί περιορίζεται από την αθηντία και γιατί προϋποθέτει την παρέμβαση της Θείας Χάρης. Η πίστη δεν είναι έργο μόνο του ανθρώπου ούτε η εξέλιξή της είναι συνεχής.

Αυτό που ονομάζει ο Pascal «λογικό» είναι η λειτουργία της νόησης, με την οποία εκφράζουμε με σαφήνεια και επαληθεύουμε με ακρίβεια τα δεδομένα της παρατηρήσής μας για τα φυσικά φαινόμενα. Το λογικό μ' αυτή τη σημασία του όρου εξελίσσεται κατά τρόπο που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ιστορικό. Η ικανότητά του να αποσαφηνίζει και να επαληθεύει τις προτάσεις του τελειοποιείται όλο και περισσότερο εξαιτίας των έπιτευγμάτων του και της πείρας που αποκτά κατά την πραγματοποίησή τους. Ο ιστορικός αυτός χαρακτήρας της εξέλιξης του λογικού συνάγεται και από το γεγονός ότι η κάθε φάση της είναι αναγκαία. Α.χ. κατά την αρχαιότητα δεν ήταν δυνατό να μη επικρατήσει η αντίληψη ότι η φύση αποστρέφεται το κενό. Η ιστορικότητα της εξέλιξης του λογικού οφείλεται και στο γεγονός ότι δεν εξελίσσεται μεμονωμένα. Αντίθετα η εξέλιξή του προσδιορίζεται και από την πείρα και από τα έπιτεύγματα των προγενεστέρων. Η εξέλιξη αυτή του λογικού φαίνεται να προσδιορίζεται και από την ιστορική συνείδηση. Για να καθοριστούν οι φάσεις της εξέλιξης του λογικού είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν οι ίδιες κατηγορίες

1. A. Arnauld et P. Nicole, *La Logique ou l'art de penser*, σειρά Garnier-Flammarion, Paris, 1970, σ. 420.

2. *Préface sur le Traité du Vide*, *Oeuvres Complètes* εκδ. Louis Lafuma, σειρά Seuil, Paris, 1963, σ. 230 - 232.

πού ισχύουν για την εξέλιξη του ανθρώπου. Ἡ ἔννοια τῆς «ἡλικίας», ὅπως χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ καθοριστεῖ κάποια φάση τῆς ψυχοβιολογικῆς εξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου, μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθῆ στὴν εξέλιξη τοῦ λογικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Pascal τεκμηριώνουν καὶ αὐτὲς τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Χριστιανικὸς στοχασμὸς, ὅπως ἐξελίχθηκε στὴ Δύση, ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη, δὲν ἔρχεται ἀναγκαστικὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ μὲ τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης. Ὁ Χριστιανικὸς στοχασμὸς προετοιμάζει τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς, ὅταν διακρίνει τὸ λογικὸ ἀπὸ τὴν πίστη καὶ ὅταν ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει μέχρις ἐνός σημείου τὶς νοητικὲς καὶ ἠθικὲς λειτουργίες του ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη. Ἡ εξέλιξη τοῦ Χριστιανικοῦ στοχασμοῦ πρὸς τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ὀφείλεται καὶ στὴν ἴδια τὴ διδασκαλία του. Ἰδίως ὁμοίως πρέπει νὰ συσχετισθῆ μὲ τὴν εξέλιξη τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ καὶ μὲ τὶς κοινωνικὲς ἐξελίξεις ποὺ συντελοῦνται ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα καὶ ὕστερα στὴ Δύση, μὲ τὸ σχηματισμὸ τῶν πόλεων, ποὺ βαθμιαῖα γίνονται αὐθύπαρκτες καὶ αὐτόνομες κοινότητες, χωρὶς νὰ ἐντάσσονται στὸ σύστημα τῆς φεουδαρχικῆς ἱεραρχίας, ὅπως διαμορφώθηκε στὴ Δύση. Παράλληλα μὲ τὴ χρηματικὴ οἰκονομία, ποὺ ἀναπτύσσεται στὶς πόλεις αὐτὲς, ἀναπτύσσεται καὶ ἕνα πνεῦμα πρωτοβουλίας, ἀναλήψης κινδύνων καὶ εὐθυνῶν. Τὸ ἄτομο ἀποκτᾶει συνείδηση τῶν δυνατοτήτων του¹. Ἡ στάση αὐτὴ ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὸ Χριστιανικὸ στοχασμὸ μὲ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη, τὸν Dunt Scot καὶ τὸν Νομιναλισμὸ, περιορίζοντας τὴν ἐπίδραση τῆς σκέψης τοῦ Αὐγουστίνου ποὺ τόνιζε τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν Θεία Χάρη καὶ ἐξέφραζε τὸ αἶσθημα ἀδυναμίας τοῦ Μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι σὲ δυνάμεις ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐλέγξῃ μὲ τὸ λογικὸ του.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Hegel, τοῦ ὁποῦ οἱ ἀναλύσεις ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς σύγχρονης ἱστορικῆς ἐρευνας γύρω ἀπὸ τὴ ὀρησκευτικὴ συμπεριφορὰ κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα στὴ Γαλλία, ἡ Χριστιανικὴ πίστη ἐκδηλώθηκε τότε κατὰ τρόπο «θετικό». Σκοπὸς τῆς ἔγινε ἡ προσωπικὴ ἐπιτυχία κατὰ τὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ ἡ ἐπιβίωση μετὰ τὸ θάνατο. Οἱ μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἐκδηλώθηκε, λ.χ. ἡ λατρεία τῶν λειψάνων ἢ ἡ ὑποταγὴ ὄχι μόνο στὴν αὐθεντία τοῦ δόγματος ἀλλὰ καὶ τῶν ἱστορικῶν φορέων τῆς ἐκφρασῆς του, δὲν ταίριαζε ἴσως ἀπόλυτα πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ². Ἡ εξέλιξη αὐτὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξηγεῖ τὸ γεγονός

1. Robert Fossier, *Histoire sociale de l'occident médiéval*, Paris 1970, σ. 245 κ.έ.

2. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, τ. 20, σειρά Suhrkamp, σ. 295 κ.έ.

ὅτι οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν μπόρεσαν νὰ διακρίνουν ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς Χριστιανικῆς σκέψης ποὺ προτοίμασαν τὶς ἀπόψεις τους γιὰ τὸν ἄνθρωπο¹ καὶ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς συνείδησής του.

Ἡ ἀντίθεση τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ Χριστιανισμό εἶναι γνωστὴ καὶ ἔχει ἀναλυθῆ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς σκέψης τους. Πέρα ἀπὸ τὶς πολεμικὲς τοὺς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ συνδέονται μὲ θέματα ἀπολογητικῆς, πρέπει νὰ τονιστῆ ὅτι οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ Χριστιανισμό, γιὰτὶ ἀποδίδουν σ' αὐτὸν ἐσφαλμένα ἐν μέρει ἀρχὲς ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἀποψη γιὰ τὴν ἰκανότητα τῆς νόησης, νὰ σκέπτεται μὲ ὄλο καὶ πιὸ μεγάλη σαφήνεια, καὶ τῆς ἠθικῆς συνείδησης νὰ ἀποφασίζει μὲ ὄλο καὶ πιὸ μεγάλη συνέπεια σύμφωνα μὲ τὸ αἶτημα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ὁ Χριστιανισμὸς κατὰ τὸν Diderot ἔρχεται οὐσιαστικὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἰκανότητα τοῦ «ἐυφυοῦς ἀνθρώπου» νὰ διακρίνει ὅλες τὶς ἀπεριόριστες δυνατότητες ποὺ τοῦ προσφέρονται, καὶ ἐνθαρρύνει τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου μὲ περιορισμένη ἀντίληψη, ἔλλειψη φαντασίας καὶ ἠθικῆς τόλμης, ποὺ σκέπτεται σύμφωνα μὲ «ὄ,τι ὑπάρχει» καὶ ὑποτάσσεται ἠθικὰ σ' αὐτό².

Αὐτὸ συμβαίνει σύμφωνα μὲ τὸν Diderot, γιὰτὶ ὁ Χριστιανισμὸς ὄχι μόνον καλλιεργεῖ τὴν τάση τῆς νόησης νὰ ὑποτάσσεται στὸ θαυμαστὸ ἢ τὸ φανταστικὸ, πράγμα ποὺ ἀναστέλλει τὴν ἐξέλιξή της πρὸς τὸ ἔλλογο, ἀλλὰ καὶ τὴν τάση της πρὸς ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατό νὰ χαρακτηριστῆ σὰν προσήλωσις πρὸς τὴν εἰκόνα καὶ τὸ μεμονωμένο γεγονὸς, τὸ ὁποῖο ἢ εἰκόνα ἐκφράζει³. Ὁ Diderot καταλογίζει οὐσιαστικὰ στὸ Χριστιανισμό ὅτι ἐνθαρρύνει καὶ προϋποθέτει μιὰ στάση ρηχοῦ θετικισμοῦ ποὺ ἀναστέλλει τὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος³. Ἡ ἀνασταλτικὴ αὐτὴ ἐπίδρασις ὀφείλεται ἰδίως στὴν ἀναφορὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ στὰ θαύματα, ποὺ ἔχουν ὀπωσδήποτε παραστατικὴ μορφή. Μὲ τὴν προσήλωσις στὴν εἰκόνα καὶ τὸ μεμονωμένο γεγονὸς ἀναστέλλεται ἡ ἀνάπτυξις τοῦ λογικοῦ καὶ ἰδίως τῆς ἀποδεικτικῆς καὶ τῆς συλλογιστικῆς λειτουργίας του. Τὸ ἀληθινὸ συσχετίζεται μὲ τὴν ἐνάργεια τῆς εἰκόνας καὶ γενικὰ τοῦ θαυματοῦ. Ἡ λογικὴ ἀναγκαιότητα τῶν ἀποδεικτικῶν συλλογισμῶν παύει νὰ ἀποτελεῖ τὸ κριτήριον τῆς ἀληθινῆς γνώσης. Ἐτσι ἀναστέλλεται καὶ ἡ δυνατότητα γιὰ ἐξέλιξις τῆς νόησης πέρα ἀπὸ τὴν παραστατικὴν γνώση, ἀφοῦ ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ συνδέεται μὲ τὶς λογικὲς, εἰδικότερα τὶς ἀφαιρετικὲς καὶ ἀποδεικτικὲς λειτουργίες της, ὄχι μὲ τὴν ἰκανότητά της νὰ παριστάνει ἐναργεῖς εἰκόνες. Ἀξίζει νὰ

1. P. Gay, *The Enlightenment*, I, σ. 326.

2. Diderot, *Pensées Philosophiques XXXII*, *Oeuvres Philosophiques*, σ. 28.

3. *Oeuvres Philosophiques*, σ. 35-45.

σημειωθεί ότι στον προηγούμενο αιώνα τόσο ο Malebranche και οι Όρατοριανοί όσο και ο κύκλος του Port Royal διαισθάνθηκαν τις πιθανές αρνητικές συνέπειες του παραστατικού στοιχείου της Χριστιανικής σκέψης ως προς την ικανότητα της νόησης να αναπτύξει το λογικό και να εξελιχθεί προς την αληθινή γνώση, χωρίς ωστόσο να καθορίζουν την εξέλιξη αυτή ιστορικά. Τη συσχέτιση αλήθειας και εικόνας αρνιέται ο Diderot, που επικαλείται την άποψη του Αύγουστίνου ότι «non est veritatis iudicium in sensibus»¹. Έρχεται έτσι σε αντίθεση με το Χριστιανισμό, που κατά την γνώμη του την ενισχύει.

Η αναστολή της εξέλιξης της αποδεικτικής και συλλογιστικής λειτουργίας της νόησης, που είναι δυνατό να προκληθεί από το παραστατικό ή και το συμβολικό στοιχείο του Χριστιανικού στοχασμού, μπορεί να έχει σα συνέπεια να καθορίζεται άμεσα η αντίληψη του ανθρώπου για την αλήθεια από καθαρά συναισθηματικές ή συγκινησιακές αντιδράσεις, χωρίς οι αντιδράσεις αυτές να μορφοποιηθούν από το λογικό². Όταν ο στοχασμός προσδιορίζεται και κατευθύνεται από τις αντιδράσεις αυτές, η εξέλιξη της κριτικής λειτουργίας της νόησης αναστέλλεται, ο άνθρωπος δέχεται σαν αληθινό το έντυπωμα. Εύκολο είναι η υποκειμενική γνώμη να μεταβληθεί σε δόγμα, αφού ο άνθρωπος δεν έχει τη δυνατότητα να τα διακρίνει μεταξύ τους. Ο «ένθουσιασμός»³ δεν ενισχύει τη διακριτική αυτή δυνατότητα ανάμεσα στην υποκειμενική γνώμη και το δόγμα. Πέρα από τον υποκειμενισμό, ο συγκινησιακός στοχασμός εκτρέφει και το φανατισμό ή τη σκληρότητα απέναντι σ' αυτούς που δεν υιοθετούν θεωρητικά τις θέσεις του ή δε συμμορφώνονται πρακτικά στις αποφάνσεις του. Οι φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού με εξαίρεση τον Rousseau αποδίδουν στο συγκινησιακό στοχασμό την απανθρωπιά, την αγριότητα και την όπισθοδρόμηση της ηθικής συνείδησης, που καταλογίζει ή αντιορθολογική σκέψη του δέκατου ένατου και του είκοστού αιώνα στον όρθολογισμό. Είναι φυσικό σύμφωνα με τους φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού η συγκινησιακή σκέψη να απευθύνεται στις «γυναίκες», τα «παιδιά» και τα λιγότερο μορφωμένα κοινωνικά στρώματα, παρεμποδίζοντας την ανάπτυξη των νοητικών, ειδικότερα των κριτικών και συλλογιστικών ικανοτήτων τους, και ταυτόχρονα καλλιεργώντας την τάση τους για σπασμωδικές και αντικοινωνικές μορφές συμπεριφοράς. Κατά το μέτρο που ο Χριστια-

1. *De Civitate Dei* XIV, 24. Αναφέρεται από τον Diderot, *Oeuvres Philosophiques*, σ. 42.

2. Βλ. Voltaire *Dialogues et anecdotes philosophiques* σ. 222 κ.έ., d'Alembert, *Discours Préliminaire*, σ. 87 - 88.

3. D'Alembert, σ. 87.

νισμός συνδέθηκε με τον ένθουσιασμό ανέστειλε την εξέλιξη της νόησης και γενικά του πνευματικού πολιτισμού, όπως περίπου το θέατρο του Shakespeare και ο Γοτθικός ρυθμός ανέστειλε ή καθυστέρησε τη γένεση και την εξέλιξη της καλαισθησίας.

Όστόσο όρισμένοι φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού, ιδίως ο d' Alembert, τονίζουν ότι η συσχέτιση αυτή του Χριστιανισμού με τον ένθουσιασμό δεν ήταν αναγκαία συνέπεια της Χριστιανικής διδασκαλίας και ότι υπήρξε βλαβερή και για τον ίδιο τον Χριστιανισμό, γιατί τον κατηύθυνε προς τον ύποκειμενισμό και το φανατισμό. Από τις παρατηρήσεις του d' Alembert στο *Discours Preliminaire* συνάγεται ότι θα ήταν δυνατό και επιθυμητό να υπάρξει Χριστιανική θρησκεία που να μη έρχεται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις του λογικού, του κριτικού πνεύματος και της ηθικής συνείδησης. Η Χριστιανική αυτή θρησκεία θα αντιστοιχούσε πιθανώς με τις αναλύσεις του Locke για το Χριστιανισμό στο έργο του *Reasonableness of Christianity*. Ο όρθολογικός αυτός Χριστιανισμός, που ξεκινάει από την αρχή ότι μια «άληθινή θρησκεία δεν πρέπει να προτείνει τίποτε που να προσκρούει στις απαιτήσεις του λογικού»¹, πραγματοποιήθηκε κατά τον d' Alembert στη Γενεύη. Σ' αυτόν όφείλεται κατά τον d' Alembert η κοινωνική και πολιτιστική πρόοδος της πόλης αυτής, αφού η εξέλιξη του πολιτισμού κατευθύνει και εκφράζει την εξέλιξη του λογικού, δηλαδή των λειτουργιών της νόησης με τις όποιες επαληθεύει, αποσαφηνίζει και συστηματοποιεί τις προτάσεις της. Όπωςδήποτε ο Χριστιανισμός αυτός δε συνδέεται με τον ένθουσιασμό και γενικά τον έξωλογικό στοχασμό.

Στο βαθμό που η συσχέτιση Χριστιανισμού και έξωλογικού στοχασμού πραγματοποιήθηκε και παραμένει, οί φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού καταλογίζουν στο Χριστιανικό στοχασμό το γεγονός ότι δεν επιτρέπει να γίνει αντιληπτό ότι τα πραγματικά προβλήματα του ανθρώπου είναι κοινωνικά ή, έστω, ότι τα ηθικά προβλήματά του είναι δυνατό να λυθούν τουλάχιστον εν μέρει με κοινωνικά μέσα και αν οί κοινωνικοί όροι κάτω από τους όποιους ζει είναι εϋνοϊκοί². Αυτό συμβαίνει, γιατί η φύση του ανθρώπου είναι κοινωνική. Η νόησή του αναπτύσσεται από την άσκησή της σε σχέση με τους άλλους³. Η ηθική συνείδησή του εκφράζεται με τις σχέσεις που αναπτύσσει σαν κοινωνικό όν και «κατευθύνεται» σωστά από τους κοινωνικούς θεσμούς, αν είναι σύμφωνοι με τον όρθο λόγο⁴. Όσα δόγματα

1. Άρθρο *Genève*, J. Lough, *The Encyclopédie*, σ. 95. Κατά τον d' Alembert συμπίπτει με τη διδασκαλία των Σοκινιανών.

2. *Voltaire, Mélanges*, σ. 126.

3. όπ. παρ., σ. 119.

4. σ. 113.

του Χριστιανισμού απευθύνονται προς τον ένθουσιασμό και την εὐπιστία, σὰν αὐτὰ ποὺ τόνισε ἰδίως ὁ Pascal κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Βολταίρου¹ καὶ τοῦ Diderot², παρεμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς σωστῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν ἄνθρωπο σὰν κοινωνικὸ ὄν.

Ἄν ὁ Χριστιανισμὸς συνέβαλε στὴν προοδευτικὴ ἐξέλιξη τῶν λειτουργιῶν τῆς νόησης, τὸ πέτυχε κατὰ τὸν Condorcet ἐξαιτίας τοῦ λογικοῦ στοιχείου του, ποὺ εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴ δογματικὴ διατύπωσή του, ὄχι ἐξαιτίας τῆς σχέσης του μὲ τὸν ένθουσιασμό καὶ τὶς συγκινησιακὲς ἐμπειρίες τοῦ πιστοῦ. Τὸ δόγμα μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενο συναισθηματικῆς προσήλωσης, ὅποτε ἀναστέλλει τὴν ἐξέλιξη τῆς νόησης πρὸς τὸ λογικόν. Μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀντικείμενο ἀναλυτικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ σχολιασμοῦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἐρμηνεῖα του συμβάλλει, κατὰ τὸν Condorcet, στὸν ἀκριβέστερο καθορισμὸ τῆς σημασίας τῶν ὄρων, στὴν εὕρεση νέων καὶ στὴ διατύπωση θεμελιωδῶν διακρίσεων, ὅπως αὐτὴ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ πνεῦμα καὶ τὴν ὕλη, τὴν πρώτη αἰτία καὶ τὸν κόσμος, τὶς διαφορὲς λογικὲς κατηγορίες, τὶς σημασίες τοῦ ὄρου «ἐλευθερία». Ἔτσι καὶ ἡ Χριστιανικὴ δογματικὴ, ὅπως ἐξελίχθηκε στὸ Μεσαίωνα, συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τῶν λογικῶν λειτουργιῶν τῆς νόησης, ἰδίως αὐτῶν ποὺ ἐκφράζονται μὲ τὴ λογικὴ ἀνάλυση καὶ τὴ μεθοδικὴ καὶ κριτικὴ ἐπιχειρηματολογία³, ἂν καὶ προκάλεσε τὴν ἀναστολὴ ἢ τὴν καθυστέρηση τῆς ἐξέλιξης τῶν ἱκανοτήτων τῆς νόησης γιὰ παρατήρηση καὶ ἐπαλήθευση σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς παρατήρησης. Ὁ Condorcet ὅπωςδήποτε ἀναγνωρίζει ὅτι καὶ ὁ ἱστορικὸς, ὄχι μόνο ὁ ἐπιθυμητὸς ἢ ὁ περιθωριακὸς Χριστιανισμὸς τῶν ἄλλων φιλοσόφων τοῦ Διαφωτισμοῦ συνέβαλε στὴν ἐξέλιξη τῆς νόησης καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ λογικοῦ.

Ὡστόσο τὸ δόγμα δὲ θὰ εἶχε γίνει ἀντικείμενο μεθοδικῆς ἀνάλυσης καὶ ἐρμηνείας καθὼς καὶ ἀφορμὴ πολεμικῆς, δηλαδὴ ἀνάπτυξης τοῦ κριτικοῦ πνεύματος, κατὰ τὸν Condorcet ἀπὸ μόνο του. Ὁ ἱστορικὸς αὐτὸς ρόλος τοῦ δογματικοῦ Χριστιανισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν λειτουργιῶν τῆς ἀνάλυσης καὶ κριτικῆς ὀφείλεται καὶ στὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Condorcet πάντως υἱοθετεῖ καὶ αὐτὸς τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς στὸ βαθμὸ ποὺ ἀπευθυνόταν στὸ συναίσθημα δὲν συνετέλεσε στὴν ἐξέλιξη τῶν λειτουργιῶν τῆς νόησης ἢ στὴν ἀνάπτυξη τῶν λογικῶν δυνατοτήτων της⁴.

Ὁ Χριστιανισμὸς, ἐπειδὴ κατὰ τὴ γνώμη του ἀπευθύνεται στὸ συναί-

1. Ὁπ. παρ., σ. 106.

2. *Oeuvres Philosophiques*, σ. 15.

3. *Esquisse*, σ. 110 - 111.

4. *Esquisse*, σ. 83 - 84.

σθημα και την «καρδιά», επιδοκιμάζεται από τον Rousseau. Ο στοχαστής αυτός πρέπει να θεωρηθεί σα φιλόσοφος του Διαφωτισμού εξαιτίας του γεγονότος ότι αρνιέται την αθηνία μιας παραδομένης φιλοσοφικής εξήγησης για τον κόσμο και τον άνθρωπο¹. Επίσης στα έργα του, που αναφέρονται στη φιλοσοφία του πολιτισμού, δέχεται ότι η νόηση, το πνεύμα και η ηθική συνείδηση, όταν αναπτύσσουν αλλοιωμένες μορφές, είναι δυνατό να θεωρηθούν σαν αποτέλεσμα της εξέλιξης του πολιτισμού. Εξάλλου από το στοχασμό του συνάγεται επίσης ότι η εξέλιξη της συνείδησης, όταν επανέρχεται στην κανονική μορφή της, μπορεί να ερμηνευθεί σύμφωνα με τις κατηγορίες που ισχύουν για την εξέλιξη του πολιτισμού ή για την κοινωνική εξέλιξη. Αναπτύσσουμε την ηθική μας αυτογνωσία ακούοντας τη φωνή της συνείδησής μας μόνο αφού απαλλαγούμε από την επίδραση των διαφόρων προλήψεων, συμβάσεων και νοσηρών αντιλήψεων, που οφείλονται σε μια πολιτιστική εξέλιξη αντίθετη προς την φύση μας². Ανάλογα μια κοινωνία αναπτύσσει την οργάνωση, υιοθετεί τις αξίες και το πολιτικό σχήμα που της ταιριάζει αφού απαλλαγεί από όλες εκείνες τις επιδράσεις που δεν ταιριάζουν στην παράδοσή της ή τις αναζητήσεις της και που έρχονται σε αντίθεση με τη συνείδηση που έχει σχηματίσει από το παρελθόν της για το μέλλον της.

Σύμφωνα με τον Rousseau αναπτύσσουμε μια άμεση αίσθηση για την ύπαρξή μας. Η αίσθηση αυτή μας οδηγεί στη γνώση του εξωτερικού κόσμου. Η γνώση αυτή προεκτείνει την εμπειρία που έχουμε για τα αποτελέσματα της ύπαρξής του ως προς το σώμα μας και ως προς την εσωτερική μας ζωή³. Έχουμε επίσης άμεσο αίσθημα για την ύπαρξη της βούλησής μας, όταν κινούμε το χέρι μας ή κάποιο μέλος του σώματός μας. Το αίσθημα αυτό μας οδηγεί στην αναγνώριση μιας βούλησης που κινεί τον κόσμο και που είναι έλλογη, γιατί ο κόσμος διέπεται από νόμους και έχει τάξη. Εξάλλου αναπτύσσουμε ένα άμεσο αίσθημα που μας κάνει να επιδοκιμάζουμε και να αποδοκιμάζουμε τις πράξεις μας και τις πράξεις των άλλων σύμφωνα με τη «δικαιοσύνη και τη αρετή»⁴. Το άμεσο αυτό αίσθημα της δικαιοσύνης και της αρετής είναι η ηθική συνείδηση. Η ηθική συνείδηση μας οδηγεί στη πίστη ότι υπάρχει ένας Θεός που τιμωρεί τους άδικους και αμείβει τους δικαίους⁵. Ο Χριστιανισμός, ιδίως η προσωπικότητα και το παράδειγμα

1. *Profession de foi du vicaire savoyard, Oeuvres Complètes*, 3, σειρά Seuil, Paris, 1971, σ. 185.

2. Όπ. παρ. σ. 200 - 201.

3. Όπ. παρ., σ. 188 - 191

4. Όπ. παρ. σ. 200.

5. σ. 198, 202, βλ. και Ronald Grimsley, *Rousseau and the religious quest*, Oxford, 1968, σ. 55 - 63.

του Ίησοῦ, ανταποκρίνεται ἀπόλυτα στο ἠθικό μας αἶσθημα πού ἐκφράζεται παραστατικά καί συγκινησιακά μέ τή θρησκευτική πίστη. Ὁ Χριστιανισμός τοῦ Ίησοῦ καί τοῦ Εὐαγγελίου ανταποκρίνεται στη «φυσική θρησκεία» πού μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ ἐμπειρία τῆς ὑπαρξῆς μας καί τῆς ἠθικῆς μας συνείδησης. Ἀπό τήν ἀνάλυση αὐτή τῆς ἀντίληψης τοῦ Rousseau γιά τόν Χριστιανισμό συνάγεται ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἔχει ἀξία στο βαθμό πού ἀπευθύνεται στο αἶσθημα πού ἀναπτύσσει ὁ ἄνθρωπος γιά τήν ἴδια τήν ὑπαρξή του καί στα ἠθικά του συναισθήματα. Ὁ Χριστιανισμός «φωτίζει» τόν ἄνθρωπο στο βαθμό πού κάνει τὰ συναισθήματα αὐτά πιό ζωηρά καί ἔντονα. Ὁ «φυσικός» Χριστιανισμός τοῦ Εὐαγγελίου ἐπαναφέρει τήν ἠθική συνείδηση στήν αὐθεντική μορφή της ἀπαλλάσσοντάς την ἀπό τήν ὑποταγή στα πάθη πού ἐξυπηρετοῦν τὸ σῶμα, στοὺς συλλογισμούς, πού ἐξυπηρετοῦν τήν ἀνάγκη τῆς προσαρμογῆς σέ ἓνα πολιτισμό πού ἀλλοιώνει τόν ἀληθινὸ ἐαυτό μας, ἢ τόν φανατισμό, πού τολμάει νὰ μιμηθεῖ τήν ἠθική συνείδηση, γιά νὰ μᾶς ὑπαγορεύσει τὸ ἔγκλημα. Ὁ Χριστιανισμός αὐτός, πού ἐνισχύει καί κάποτε ἀφυπνίζει τή φωνή τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ἀξιολογεῖται θετικά ἀπό τόν Rousseau γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο. Πάντως δὲν εἶναι ὁ ἱστορικός Χριστιανισμός τῶν «δογμάτων» καί τῶν «Ἐκκλησιῶν» πού κατὰ τόν Rousseau δὲ φωτίζει τόν ἄνθρωπο, γιατί ἀπευθύνεται στο λογικό του.

Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ὁ ἱστορικός Χριστιανισμός ἀπορρίπτεται ἀπό τόν Rousseau μέ ἐπιχειρήματα καθαρὰ λογοκρατικά πού δὲν διαφέρουν σημαντικά ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἄλλων φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, π.χ. ὅτι ἡ ἀποδοχή του θὰ ὀδηγοῦσε στήν ἠθική καταδίκη τῶν δύο τρίτων τοῦ ἀνθρώπινου γένους, πού δὲν ἀνήκουν σέ κάποια Χριστιανική ἐκκλησία¹. Κατὰ παράδοξο τρόπο ὁ «φυσικός» χριστιανισμός τοῦ Εὐαγγελίου, πού «φωτίζει» τὰ ἠθικά μας συναισθήματα, ἀσκεῖ τήν ἐπίδραση αὐτή μόνο όταν μέ τὸ λογικὸ ἔχουμε ἀντιληφθῆ τίς ἀντιφάσεις, τίς δυσκολίες ἢ τίς ἄτοπες ἀπὸ ἠθική ἄποψη συνέπειες, στίς ὁποῖες ὀδηγεῖ ὁ «Χριστιανισμός τῶν Ἐκκλησιῶν». Ἡ πίστη στο «φυσικὸ» Χριστιανισμό, καί γενικότερα ἡ φωτισμένη ἠθική συνείδηση, προϋποθέτει λοιπὸν τὸ φωτισμένο λογικὸ, ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνονται οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἐξέλιξη τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἀπὸ τήν πίστη στον Χριστιανισμό τῶν ἐκκλησιῶν στήν πίστη στον Χριστιανισμό τοῦ Εὐαγγελίου προϋποθέτει τήν ἐξέλιξη τῆς συνείδησης γενικά ἀπὸ τὸν ἄκριτο «φανατισμό» στο φωτισμό τοῦ λογικοῦ καί ἀπὸ τὸ φωτισμό τοῦ λογικοῦ στο φωτισμό τῆς ἠθικῆς μας συνείδησης. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τῆς συνείδησης θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηριστῆ σὰν ἱστορική, γιατί κάθε φάση της εἶναι ἀναγκαία, ὅπως φαίνε-

1. Ὁπ. παρ., σ. 210.

ται από το περιεχόμενο της *Profession de Foi*. Πρώτα συνειδητοποιείται ή ύπαρξη του Θεού σαν παντοδύναμου, πάνσοφου και δικαίου όντος, από το αίσθημα της ύπαρξής μας και την ήθικη αυτογνωσία μας, ύστερα αποσαφηνίζονται με λογοκρατικά επιχειρήματα οί δυσκολίες του Χριστιανισμού τών Έκκλησιών, τέλος άφυπνίζεται και φωτίζεται ή ήθικη συνείδηση από το παράδειγμα του Ίησοϋ. Καμιά από τις φάσεις αυτές της εξέλιξης της συνείδησης δέν είναι δυνατό να παραλειφθ ή να υπερπηδηθ ή, αν και ή μεταγενέστερη φάση άποτελεί ένα ξεπέραςμα και, αν είναι νόμιμη ή χρήση του όρου αυτού, μία «αχρήστευση» της προγενέστερης.

Όστόσο σύμφωνα με τον Rousseau και ό Χριστιανισμός του Εύαγγελίου φαίνεται να φωτίζει την ήθικη συνείδηση, άδυνατίζοντας όμως ό,τι θα μπορούσαμε να όνομάσουμε κοινωνική και πολιτική συνείδηση, δηλαδή τη συνείδηση τών ύποχρεώσεων του ανθρώπου προς τους συμπολίτες του και την πολιτεία¹. Ό Χριστιανισμός του Εύαγγελίου θεμελιώνει το δεσμό ανάμεσα σε όλους τους ήθικα φωτισμένους ανθρώπους που πιστεύουν σ' αυτόν. Δέν ενισχύει όμως τον ιδιαίτερο δεσμό μεταξύ συμπολιτών σε μιá πολιτεία, που πιθανώς βρίσκεται σε ανταγωνιστική σχέση με άλλες. Δέν ενισχύεται από τη διδασκαλία του το ήθικό κύρος και ή ψυχολογική άπήχηση τών νόμων μιáς πολιτείας. Ό Χριστιανισμός του Εύαγγελίου συνειθίζει τον άνθρωπο να γυρεύει τη σωτηρία του στον ουρανό και όχι στην επίγεια ζωή. Η άφέλεια της πολιτείας και του κοινωνικού συνόλου δέν άποτελεί το υπέρτατο χρέος για τον άληθινό Χριστιανό που πιστεύει στη διδασκαλία του Εύαγγελίου. Πιθανώς ό Χριστιανός θα εκτελέσει τα κοινωνικά του καθήκοντα και θα τηρήσει τις ύποχρεώσεις του σαν πολίτη. Δέ θα θεωρήσει όμως την πράξη αυτή σαν υπέρτατο χρέος. Θα άδιαφορήσει για τα άποτελέσματά της, που σύμφωνα με την πίστη του προσδιορίζονται από τη βούληση του Θεού. Κύρια επιδίωξή του θα είναι ή ήθικη του σωτηρία και όχι ή σωτηρία της πολιτείας. Ηθικά άλλωστε «φωτίζεται», σύμφωνα με την πίστη του, από την τήρηση τών έντολών του Θεού και όχι από την τήρηση τών νόμων της πολιτείας. Από τις αναλύσεις αυτές του *Contrat social* για την «πολιτική θρησκεία» είναι δυνατό να συναχθ ή ότι όταν έχει πραγματοποιηθ ή όρθή πολιτεία, όπως την έννοει ό Rousseau, στον Χριστιανισμό του Εύαγγελίου ύποκαθίστανται οί νόμοι και ή παιδεία, οί κοινωνικοί θεσμοί και οί συλλογικές παραστάσεις για τις ήθικες αξίες, σα φορέας που άφυπνίζει και κάνει πιο ζωνηή και άσστηρη την ήθικη συνείδηση. Η πίστη στο Χριστιανισμό του Εύαγγελίου δέ φαίνεται να είναι σύμφωνα με την άνάλυση αυτή του Rousseau ή τελική φάση της εξέ-

1. *Contrat Social* Βιβλίο Δ, κεφ. 8, έκδ. M. Halbwachs, Paris, 1943, σ. 422 κ.έ.

λιξης τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Ἡ τελικὴ φάση φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴ συνείδηση ποὺ ἐπιδιώκει τὸ κοινὸ ἀγαθόν, ὅπως τὸ ὀρίζει ἡ «γενικὴ βούληση» κατὰ τὸ *Contrat Social*. Θὰ ἔπρεπε ὁμοίως νὰ γίνεαι ἀναφορὰ καὶ στὶς παρατηρήσεις τοῦ Rousseau γιὰ τὸ *Σχέδιο παγκόσμιας εἰρήνης* τοῦ Abbé de Saint-Pierre¹. Παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις του ἐναντίον τῶν ἐπὶ μέρους ἀπόψεων τοῦ Abbé de Saint Pierre καὶ τῶν μέσων ποὺ προτείνει γιὰ τὴν ἐπίτευξη διαρκοῦς εἰρήνης ὁ Rousseau ἐπιδοκιμάζει τὸ γενικὸ σκοπὸ του. Κατὰ τὸν Rousseau ἡ παγκόσμια κοινωνία θὰ μπορούσε νὰ πάρει τὸ χαρακτήρα μιᾶς «Χριστιανικῆς πολιτείας» τῆς ὁποίας τὸ ὄραμα δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ χιμαιρικὸ ἢ παράλογο². Σὲ μιὰ τέτοια πολιτεία οἱ ἀπαιτήσεις τῆς Χριστιανικῆς ἠθικῆς τοῦ Εὐαγγελίου θὰ συνέπιπταν μὲ ὅ,τι ἐντέλλεται ἢ ἐπιδοκιμάζει ἡ πολιτεία. Ὁ πιστὸς Χριστιανὸς θὰ ἦταν ἐξαιτίας τῆς φωτισμένης ἠθικῆς συνείδησός του καὶ ἀγαθὸς πολίτης τῆς πολιτείας αὐτῆς. Ἄν ἡ πολιτεία αὐτὴ εἶναι πραγματοποιήσιμη³, ἡ ἠθικὴ συνείδηση ποὺ εἶναι ἀφυπνισμένη καὶ φωτισμένη ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου ἀποτελεῖ τὴν τελικὴ φάση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἠθικῆς συνείδησης.

Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Rousseau συνδέουν τὸ Χριστιανισμὸ μὲ μιὰ θεωρία γιὰ τὸ βαθμιαῖο φωτισμὸ τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Ἡ ἀντίθεση Χριστιανισμοῦ καὶ Διαφωτισμοῦ φαίνεται νὰ εἶναι ἰδίως ἀντίθεση χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Χριστιανικοῦ δόγματος ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα ἀποψη τοῦ Rousseau. Διατυπώνεται καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἀπὸ τοὺς ἄλλους φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Αὐτὸ ποὺ διακρίνει τὶς ἀναλύσεις τοῦ Rousseau ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν ἄλλων φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἡ ἀποψὴ του ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς φωτίζει τὸν ἄνθρωπο ἠθικά, γιὰτὶ ἀπευθύνεται στὶς συναισθηματικὲς καὶ συγκινησιακὲς ἐμπειρίες του τελικά, στὸ αἶσθημα ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ὕπαρξή του. Ὡστόσο ἡ φωτισμένη ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ ἠθικὴ συνείδηση προϋποθέτει ἱστορικὰ ἓνα φωτισμένο λογικόν. Ἐξάλλου τὸ φωτισμένο λογικὸ ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου, γιὰτὶ προφυλάσσει τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἀπὸ τὴν εὐπιστία, τὸ φανατισμὸ, ἢ τὸν σκεπτικισμὸ τῶν «ἐλευθερίων» καὶ τῶν «ἀθέων», ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τὸ ἀλλοιώσουν ἢ νὰ ἀναστείλουν τὴν ἐξέλιξη ποὺ ταιριάζει στὴ φύση του. Ὁ φωτισμὸς ὁμοίως αὐτὸς τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ποὺ εἶναι συνυφασμέ-

1. *Oeuvres Complètes*, τ. 3, σειρά Pléiade, σ. 591 κ.έ.

2. Ὁπ. παρ., σ. 596, 600.

3. Κατὰ τὸν Rousseau εἶναι πραγματοποιήσιμη σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅτι εἶναι ἡ κοινωνία τῶν ἐθνῶν τοῦ Saint - Pierre.

νος με τή διδασκαλία του Εὐαγγελίου και τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ, θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἔρθει σὲ ἀντίθεση με τὴν κοινωνική και πολιτική φύση τοῦ ἀνθρώπου, ἂν δὲν συντελεῖται κάτω ἀπὸ τὶς ἐνδεδειγμένες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Γενικά ὁ Rousseau συνδέει τὸ Χριστιανισμό, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται, με μιὰ φάση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Ἐπὶ πλέον ἡ Χριστιανική διδασκαλία ἐπιτρέπει στὴν ἠθική συνείδηση νὰ ἐξελιχθῆ ὁμαλά, γιατί τῆς ἐπιτρέπει νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὶς ἀλλοιώσεις ποῦ συνεπάγεται γι' αὐτὴν ὁ σχηματισμὸς τοῦ μὴ αὐθεντικοῦ ἐγώ. Τὸ «ἐγώ» αὐτὸ ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἕναν ἄμοραλιστικὸ πολιτισμὸ ποῦ ἐπιδοκιμάζει τὸ ταλέντο και ὄχι τὴν ἀρετή. Θὰ ἦταν λοιπὸν δυνατό νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ τοῦ Εὐαγγελίου στὴν ἠθική συνείδηση εἶναι στὴ σκέψη τοῦ Rousseau ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ μιὰ ἱστορική θεώρηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ποῦ τὸ ἐξετάζει στὴν κανονική μορφή του ¹.

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς σχέσης Χριστιανικοῦ στοχασμοῦ και Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ συνάγεται ὅτι δὲν ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθοῦν οἱ ἐπὶ μέρους κρίσεις τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὸ Χριστιανισμό, γιὰ νὰ ἐρμηνευθῆ σωστὰ ἡ σχέση αὐτή. Δὲ θὰ ἦταν ἐπίσης σωστὸ ἀπὸ μεθοδολογική ἄποψη νὰ καθοριστῆ ἡ «οὐσία» τοῦ Χριστιανισμοῦ και τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱστορική τους ἐξέλιξη. Εἶναι δυνατόν ὀρισμένα θέματα τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ προετοιμάστηκαν ἀπὸ τὸ Χριστιανικὸ στοχασμό, ἀκόμα και ἂν ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ἦρθε σὲ ἀντίθεση με τὸ Χριστιανισμό ². Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ἦλθε σὲ ἀντίθεση με τὸ Χριστιανισμό κυρίως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς συγκεκριμένης ἱστορικῆς ἀτμόσφαιρας ποῦ ἐπέτρεπε δικαστικές δολοφονίες, ὅπως τοῦ Calas, ἡ ἐφάρμοζε ἀλόγιστα ἀπάνθρωπους νόμους, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἱππότη Labarre. Ἡ ἀντίθεση αὐτή δὲν εἶναι ἐκδηλη σὲ σχέση με ὅλες τὶς μορφές ποῦ πῆρε ὁ Χριστιανικὸς στοχασμὸς κατὰ τὴν ἱστορική ἐξέλιξή του. Ἐμμεσα ἀπὸ τὸν Χριστιανικὸ στοχασμὸ προετοιμάστηκε ἡ ἀποδέσμευση τῆς συνείδησης ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη. Ἐτσι προετοιμάστη-

1. Ἡ ἄποψη τοῦ R. Déralhé, *Jean-Jacques Rousseau et le Christianisme*, *Revue de Métaphysique et de Morale*, 58, 1948, σ. 410, ὅτι δὲν ἀπομένει τίποτε ἢ σχεδὸν τίποτε ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴ σκέψη τοῦ Rousseau εἶναι ἀναντίρρητα μονομερῆς, ἂν ὁ Χριστιανικὸς στοχασμὸς θεωρηθῆ ἱστορικά.

2. Ὅρισμένα ρεύματα τοῦ Χριστιανικοῦ στοχασμοῦ ἐπηρεάζονται ἄλλωστε ἀπὸ τὸ «κοσμικὸ» πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ἀναπτύσσεται στὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδίως γιὰ τὸν ἠθικὸ στοχασμὸ τῶν Ἰησοῦϊτῶν, ὅπως ἐκφράζεται στὰ *Mémoires de Trévoux*. Βλ. σχετικά A. Desautels, *Les Mémoires de Trévoux et le mouvement des idées au XVIIIe siècle*, Rome 1956, Κεφάλαιο 3.

κε και ή αντίληψη που είναι θεμελιώδης για τὸ Διαφωτισμό, ὅτι οἱ διάφορες μορφές τῆς συνείδησης προσδιορίζονται ἀπὸ τις πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις της και ὅτι γι' αὐτὸ τὸ λόγο ή ἴδια ή ἐξέλιξη τῆς συνείδησης μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ σύμφωνα με τις κατηγορίες τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ